

KNOB

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Wim F. Denslagen Architectura renovata. Een inleiding op het themanummer over het Valkhof te Nijmegen	81
Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus Het Nijmeegse Valkhof als monument in het spanningsveld tussen vernieuwing en conservering	84
Aart J.J. Mekking Palas, Troonabsis en 'Camara Santa'. De zogenaamde Sint-Maartenskapel op het Valkhof te Nijmegen	103
Publicaties	
A.J.J. Mekking, De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen (boek aankondiging)	116
Anouk Riehl, Herbouw Valkhof (boek aankondiging)	116
Titus A.S.M. Panhuysen, Romeins Maastricht in zijn beelden (recensie L.B. van der Meer)	118
Reactie van Titus Panhuysen	119
Chris Kolman, Ben Olde Meierink, Ronald Stenvert, Monumenten in Nederland. Utrecht (recensie Eva Röell)	120
Zappend door de historie, jeugdboeken over geschiedenis en architectuur (Olga Faber)	121
Monumentenzorg	
Herbouw Valkhofburcht, advies aan de gemeente Nijmegen (A. Nuis, RDMZ/ROB)	126
De omstreken toekomst van het Weeshuis op de Hessenberg te Nijmegen ofwel de onvolkomenheden van de Monumentenwet 1988 (W.J. Pantus)	129
KNOB	
Notulen ledenvergadering 26 april 1997	134
Summaries	135
Auteurs	136

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Park Het Valkhof te Nijmegen met ruïne
van de Sint-Maartenskapel (foto D.J. de Vries 1997)

Achterzijde: Computeranimatie van het herbouwde Valkhof
in Nijmegen (ICE Ontwikkeling BV 1996)

BULLETIN KNOB

Jaargang 96, 1997, nummer 3/4

Architectura Renovata

Een inleiding op het themanummer over het Valkhof te Nijmegen

Wim Denslagen

Een kunsthistoricus uit Nijmegen heeft nog niet zo lang geleden een historicus voor fascist uitgemaakt omdat deze niet direct toegaf dat het immoreel was de in 1795 gesloopte Valkhofburcht te herbouwen. De historicus die mij dit voorval vertelde, was fatsoenshalve niet bereid te verklappen wie de scheldende onverlaat was. Ik zal op mijn beurt verzwijgen wie de historicus was, maar ik mag wel meedelen dat hij nogal geschokt was en zich zorgen maakte over het intellectuele niveau van deze kunsthistorische vakbroeder. Sommige kunsthistorici nemen dit soort kwesties erg hoog op en dat wekt verbazing bij mensen die niet tot hun kringetje behoren.

Twijfel over de juistheid van de ingenomen standpunten in Nijmegen, lijkt voorlopig geen slecht uitgangspunt. In het uitgebreide en goed gedocumenteerde artikel van Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus, dat in dit nummer is opgenomen, worden de argumenten van de voor- en tegenstanders in de Valkhofkwestie tegen elkaar afgewogen. De auteurs zijn verklaarde tegenstanders van de herbouw en dragen een vrucht argumenten aan om hun gelijk te ondersteunen. Kunnen hun argumenten de Nijmeegse voorstanders van de herbouw overtuigen? Dat valt nog te bezien. De voorstanders zullen ogenblikkelijk op zoek gaan naar mogelijke zwakke plekken in de door de auteurs opgetrokken verdedigingslinie.

Op enige afstand ziet deze linie er stevig uit, maar wie dichterbij komt kan enkele zwakke plekken ontwaren. De auteurs beweren dat reconstructies van verdwenen monumenten leugens tegen de geschiedenis zijn, maar zij lijken een uitzondering te willen maken voor reconstructies van 'goed gedocumenteerde' gebouwen, zoals het verbrande kasteel Heemstede in Houten. En als ik het goed begrijp, hebben zij ook weinig bezwaar tegen de reconstructie van de dakruiter van de Olofskapel in Amsterdam.

De voorstanders van de herbouw van de Valkhofburcht zullen er zoals gezegd alles aan doen om van deze kleine ont-snappingsmogelijkheden gebruik te maken. Ik wil proberen ze hierbij een handje te helpen, niet omdat ik mij tot de voorstanders reken, maar om de discussies over architectonische reconstructies – ten goede of ten kwade – te stimuleren.

In navolging van de uitgescholden historicus is het aan te bevelen in de eerste plaats aan het eigen gelijk te twijfelen. En in de tweede plaats is het ook nuttig voldoende onderscheid te maken tussen wetenschappelijke en bestuurlijke argumenten.

De Valkhofkwestie is in de eerste plaats een bestuurlijke

aangelegenheid: monumentenzorg is – als overheidsinstelling tenminste – gebonden aan wetten en regels. Het standpunt van de rijksoverheid in deze kwestie, zoals verwoord in de brief van A. Nuis, lijkt mij overtuigend, omdat hierin duidelijk de waarden zijn omschreven die de overheid op grond van de Monumentenwet 1988 wenst te handhaven. Deze brief, ook in dit nummer afgedrukt, bevat een visie van een bewindspersoon en is dus een politiek document. De vraag in hoeverre reconstructies afkeurenswaardig zijn, wordt in de brief niet beantwoord. Terecht niet, want hierover zou geen enkele minister een definitief standpunt in het parlement kunnen verdedigen.

Het is de vraag of kunsthistorici zoiets wél kunnen verdedigen, niet tegenover de volksvertegenwoordiging natuurlijk, maar tegenover hun vakgenoten. Het betoog van Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus vormt een prachtige aanzet, maar zij richten zich voornamelijk op het restaureren van monumenten. Dat is strategisch gezien minder sterk, omdat het in Nijmegen eigenlijk niet om restaureren gaat, maar om reconstructie. Het betreft niet de restauratie van de aanwezige ruïnes, maar de reconstructie van een complete burcht. Dat is iets anders. Als het zou gaan om een aanvulling van de bestaande bouwkundige resten in restauratietechnische zin, dan zou de discussie onmiddellijk zijn vastgelopen op het overweldigende gebrek aan bewijsmateriaal. De voorstanders van de herbouw zijn slim genoeg om de discussie niet die kant uit te sturen. Zij zeggen juist geen historisch verantwoorde kopie te willen, maar het herstel van de bouwkundige hoofdvorm van de burcht als symbool van het oude Nijmegen ter versterking van de identiteit van de stad of iets dergelijks. Daarom zeggen ze niets meer en niets minder te willen dan een nieuwe burcht die alleen maar erg lijkt op de oude. De voorstanders weten ook wel dat een dergelijke herbouw geen bouwsporen bezit en dat de nieuwbouw geen historische waarde heeft, zoals een oud gebouw met bouwsporen wel heeft. Zij willen een symbool in steen, meer niet. Waren er maar helemaal geen resten van de oude burcht meer, zo zullen de voorstanders onderling klagen, en was de plek maar niet bekend in de registers van de monumentenzorg, dan was er ook geen lastige brief van de staatssecretaris van Cultuur gekomen.

Als er geen monumentale resten waren, zouden Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus dan nog tegen herbouw zijn? Vermoedelijk wel, want ze zijn ook tegen de herbouw van onder meer de bouwkeet van het Witte Dorp van architect

Het beroemde Barcelona Paviljoen van Mies van der Rohe werd in 1929 gebouwd, in 1930 gesloopt en in 1986 gereconstrueerd. (foto RDMZ)

J.J.P.Oud. En waarom zijn de genoemde auteurs daar tegen? Omdat herbouw de loop van de geschiedenis ontkent. De auteurs schrijven dat zulke reconstructies van verdwenen gebouwen 'geen daden van monumentenzorg' zijn en ze voorstellen dat die 'vroeg of laat als geraffineerde anachronismen herkend worden'.

Voor de zuiverheid van de discussie zou de ambtelijke visie van de monumentenzorg gescheiden moeten worden van de algemene vraag naar de morele toelaatbaarheid van reconstructies. Een dergelijk onderscheid had misschien in het artikel van Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus meer nadruk kunnen krijgen. Zij noemen zoals gezegd de reconstructie van Ouds bouwkeet en diens Café De Unie 'geen daden van monumentenzorg'. Deze uitspraak klinkt in de betreffende context min of meer als een veroordeling, maar je zou ook – heel neutraal – kunnen opmerken dat de monumentenzorg met deze reconstructies in formele zin niets van doen had, want de monumentenwet was er niet van toepassing. Door het wegvallen van het bureaucratische kader wordt de vraag naar de morele aspecten eigenlijk nog interessanter.

Wie, om maar wat te noemen, een middeleeuws kasteel in Flevoland wil bouwen, heeft van de ambtelijke monumentenzorg geen last. Blijft dus over de leugen tegen de geschiedenis, het al genoemde anachronisme. De Nijmeegse voorstanders van de herbouw van de burcht omzeilen het verwijt een anachronisme te willen bouwen. Ze zien er geen onoverkomelijk bezwaar in en brengen verder naar voren dat het hen slechts gaat om de symbolische functie van de nieuwbouw. Stel nu dat de kwestie zich in Flevoland afspeelde, dan doet zich de vraag voor in hoeverre hun wens verkeerd of anderszins onbetamelijk is. Het is niet bij de wet verboden in goed vertrouwen en openlijk iets te reconstrueren.

De monumentenzorg heeft soms goede argumenten om tegen reconstructies te zijn, zoals in Nijmegen. Die argumenten hebben meestal te maken met een dreigende aantasting van aanwezige historische waarden. Het artikel van Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus beweegt zich grotendeels op dit terrein. Wat zij in dat kader beweren, is weloordacht en overtuigend, maar wanneer zij het terrein van de monumentenzorg verlaten en reconstructies van verdwenen gebouwen

als een maatschappelijk fenomeen aan de orde stellen, dan klinken hun argumenten minder overtuigend, zeker voor mensen die niets verkeers zien in het bouwen van een anachronisme en plezier beleven aan het imiteren van oude kunst.

In haar doctoraalscriptie over de Valkhofkwesie verbaast Anouk Riehl zich over de omstandigheid dat de voorstanders nauwelijks geïnteresseerd zijn in de historische betrouwbaarheid van de herbouw. Zij kan eigenlijk niet geloven dat de voorstanders genoeg willen nemen met het oproepen van 'de sfeer van de burcht', want zij schrijft: 'Als dat werkelijk zo is, dan is de verhitte discussie over het wel of niet mogelijk zijn van de herbouw behoorlijk ontspoort'. Na lucht te hebben gegeven aan haar verbazing, laat zij het onderwerp als een overbodige last van haar schouders glijden met de opmerking: 'Het is dan nog een kwestie van smaak, of men dit als kitsch, of als een kroon op de Karelstad beschouwt'.¹

Haar verbazing is wel te begrijpen: een slechte imitatie van een verdwenen bouwwerk is historisch niet interessant en valt daardoor buiten het aandachtsgebied van kunsthistorici. De historische kitsch valt vervolgens in handen van het grote publiek en dat heeft geen behoefte aan moeilijke theoretische verhandelingen over wat geschiedenis nu wel of niet is: voor geld is alles te koop, dus ook het verleden en historici moeten niet zo zeuren. Op deze manier wordt de discussie verlegd van de studeerkamer naar de straat. In het publieke debat wordt kennelijk niet zwaar getild aan het verwijt dat het plegen van een anachronisme iets immoreels zou zijn. Het grote publiek ziet vermoedelijk niets immoreels in de reconstructie van de bouwkeet van Oud. Op grond waarvan zou dat publiek van het tegendeel overtuigd moeten worden? Waarom zou het immoreel zijn een verdwenen gebouw als symbool te herbouwen op een plaats die geen speciale historische bescherming geniet? Is het ook immoreel of anderszins verwerpelijk in een historische stijl te bouwen, zoals onder anderen Quinlan Terry doet? Wat is er verkeerd aan een replica? Op dit

soort vragen zou het geïnteresseerde publiek nog graag antwoord willen hebben.

Het verleden blijft ons achtervolgen en soms wordt een verdwenen monument als een pijnlijk gemis ervaren en als dit gevoel collectief wordt, dan winnen de emoties altijd, zoals in het geval van de *Frauenkirche* in Dresden of de kerk van Christus de Verlosser in Moskou. De laatste is inmiddels voltooid en aan de eerste wordt nog gewerkt. Beide reconstructies hebben te maken met de val van het communistische regime. Ze zijn symbolen van een verleden dat de leegte moet opvullen die is ontstaan na de ondergang van het communisme. Ze zijn tevens ook vertrouwd ogende bakens die hoop op een betere toekomst moeten uitstralen.

Kan men zich die symbolische functie van architectuur voorstellen na een lange periode van repressie? De Duitse monumentenzorg kon het zich niet voorstellen en liep collectief te hoop tegen de reconstructie van de kerk in Dresden. De monumentenzorg kon echter niemand in Dresden overtuigen met haar explicaties over het belang van bouwsporen en vertogen over de onomkeerbaarheid van de geschiedenis. Dat geeft te denken, tenzij de gehele bevolking van Dresden het bij het verkeerde eind had, wat trouwens niet uitgesloten mag worden. Maar voordat deze conclusie wordt getrokken, lijkt het aan te bevelen nog eens wat na te denken over de toelaatbaarheid van reconstructies. Deze aanbeveling mag niet worden opgevat als een verkapt verwijt aan het adres van vakgenoten, en zeker niet aan het adres van de hierboven genoemde auteurs. U moet meer denken aan de hand die in eigen boezem wordt gestoken.

Wim Denslagen

Noot

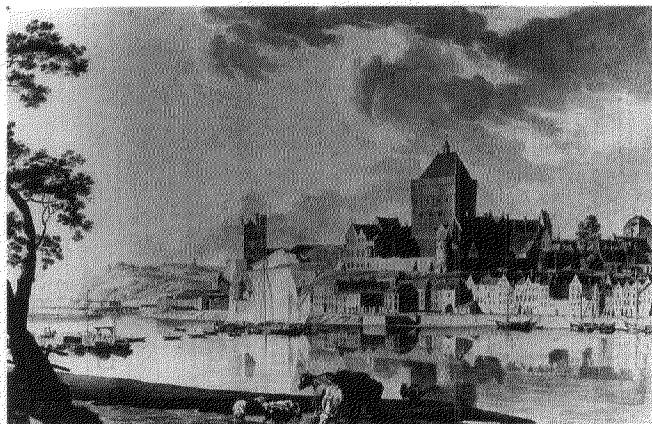
- 1 Anouk Riehl, *Herbouw Het Valkhof: het verleden voorbij?* Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden, 1996, 86

Het Nijmeegs Valkhof als monument in het spanningsveld tussen vernieuwing en conservering

Wies van Leeuwen en Willem-Jan Pantus

1. Het idee: rijke fantasieën en uitgewerkte plannen

Toen Thomas Jefferson, de latere president van de Verenigde Staten van Amerika, op 31 maart 1788 onderweg van Amsterdam naar Keulen ook Nijmegen aandeed, roemde hij behalve het weidse uitzicht over het landschap ook en vooral de ouderdom van de burcht op het Valkhof, al plaatste hij daar wel een kritische kanttekening bij: 'The chateau here is pretended to have lodged Julius Caesar. This is giving it an antiquity of at least eighteen centuries, which must be apocryphal'.¹ Daarmee volgde hij de traditie van mystificatie rond het complex die al in de middeleeuwen ingezet was met de vernoeming van de burcht in de legende van de Zwaanridder, een mystificatie die sinds de afbraak in de jaren 1796/1797 alleen nog maar toegenomen lijkt te zijn en tot in onze tijd doorwerkt.² Beperkten de late achttiende en de negentiende eeuw zich nog uitsluitend tot fantasieën over ouderdom, functie en oorspronkelijk uiterlijk – daaraan hebben de beide burchtkapellen als vermeende 'heidensche' heiligdommen uiteindelijk hun voortbestaan te danken –,³ de twintigste eeuw is vooral het domein van herbouwplannen, met als voorlopig hoogtepunt de presentatie in december 1995 van een alomvattend reconstructieplan met een commerciële invulling.⁴

Afb. 1. Hendrik Hoogers, *Gezicht op de Valkhofburcht*, pen en penseel, grijs gewassen, 1796. Laatste afbeelding vóór de slooping van de burcht. Coll. Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan'.

Het *mission statement* van de door de initiator, de Valkhofvereniging, in de arm genomen projectontwikkelaar luidt kort en bondig: 'Het historisch decor van het Valkhof te herbouwen tot een eigentijdse toplocatie met internationale allure, geschikt voor marktgerichte en publieksgerichte activiteiten, gebruik makend van een roemrijk verleden en vooruitlopend op toekomstige ontwikkelingen'. Voor een bedrag van 45 miljoen gulden wil men binnen de contouren van de burcht zoals die zich vóór het begin van de afbraakwerkzaamheden in 1796 vertoonde een commercieel centrum creëren, waarbij gesproken wordt van 'nevenschikkende en elkaar positief ondersteunende activiteiten in de vorm van *speciality expo's*, hotelaccommodatie en catering, met daaromheen hoogwaardige detailhandel en thematische horeca-activiteiten'. De bedoeling is hiermee een centrum voor innovatieve marketing op Europees niveau tot stand te brengen dat een *spin-off* effect op de stad heeft en daarmee de werkgelegenheid ten goede komt. Bovendien moet het historisch decor het toerisme stimuleren, waarvoor er wisselende exposities op historisch, cultureel of wetenschappelijk gebied geboden zouden moeten worden, terwijl verschillende restaurants en café's, waaronder één met een panoramisch uitzicht boven in de donjon of reuzentoren, de inwendige mens ter versterking moeten dienen.

Al deze functies zouden hun plaats dienen te krijgen binnen een complex dat moet gaan bestaan uit een nieuw te ontwerpen ondergronds gedeelte, dat ongeveer 30 procent van de Valkhofheuvel in beslag zal nemen (ca. 3000 m²), en een bovengronds gedeelte, waar de contouren van de historische burcht gevolgd worden. Onder de grond zullen in een 'stelsel van omvangrijke gewelven' grote exposities, concerten en presentaties gehouden worden, terwijl ook de moderne technische voorzieningen hier zullen worden ondergebracht. Aanvankelijk was ondergronds tevens een parkeergarage voor hotelgasten gedacht, maar de Gemeente Nijmegen heeft al in een vroeg stadium laten weten aan de realisering daarvan geen medewerking te zullen verlenen.

In het 'historische' gedeelte boven het maaiveld komen dan de ruimten met een 'culturele invulling, een hotel, café's, restaurants en kleine winkeltjes'. Het geheel zal worden ingebed in de restanten van het bestaande park (dat men overigens slechts als een 'noodmaatregel' ziet) met hoog opgaand geboomte. De 'groene kraag' die nu de burchtheuvel omsluit, wordt een integraal deel van het plan genoemd en daarom –

Afb. 2. *Het Valkhof als anachronistische mystificatie*. Willem Steelink jr., Karel de Grote woont temidden van zijn gevolg de H. Mis bij op de bovengalerij van de Sint Nicolaaskapel. Kleurenlitho in: N. de Roever, *Het leven van onze voorouders, I, Amsterdam [1892], t.o.p. 168.*

zo de initiatiefnemers – met zorg in stand gehouden: ‘Het Valkhof blijft een park’, al zullen er voor de bouw van de burcht bomen moeten sneuvelen.

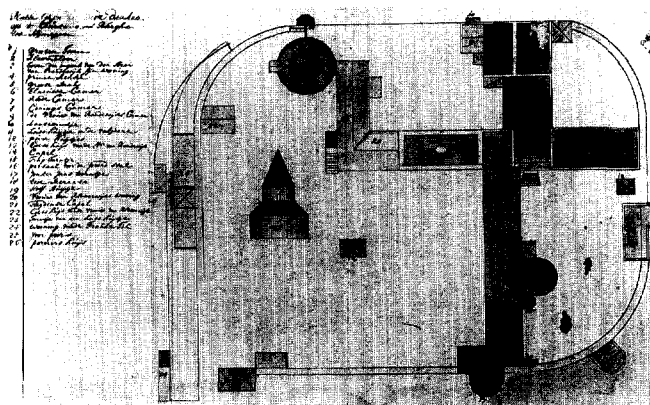
Beschouwt men de uitspraken van de initiatiefgroep die betrekking hebben op het toekomstig uiterlijk van een herbouwd Valkhof nauwkeurig, dan valt op dat sfeer en uitstraling daarin op de voorgrond staan, eerder dan het streven om een zo groot mogelijke historische betrouwbaarheid te bereiken. Immers, bij het ontbreken van opmetingstekeningen – er bestaat alleen een, overigens slechts gedeeltelijk correct, ‘dakenplan’ uit 1725, naast ontelbare artistieke en elkaar dus vaak tegensprekende impressies van grote en kleine meesters uit drie eeuwen – erkent men dat een kopie van de toestand van 1795 vanuit wetenschappelijk oogpunt onmogelijk is. Het ‘herstel van de bouwmassa en de skyline’ acht men echter wel cultuurhistorisch verantwoord, indien dit ‘volgens het oude bouwplan en met de originele materialen’ geschiedt. Voor zover gegevens over het oorspronkelijk uiterlijk ontbreken en daar waar het om redenen van de nieuwe functie noodzakelijk of gewenst is, zullen er ‘eigentijdse toevoegingen’ plaatsvinden. Dit laatste geldt in ieder geval voor het interieur, waarvan niet meer dan één afbeelding bestaat.⁵ In een poging om een uitweg uit dit dilemma tussen reconstructie en nieuwbouw te vinden, stellen de initiatiefnemers voor om de herbouw in handen te leggen van een architectenkoppel van naam. ‘Eén van de twee zal verantwoordelijk zijn voor de bouwkundige verwijzing naar het roemruchte verleden, de ander zal vanuit de eisen en opvattingen van onze tijd een vrijmoedige architectonische interpretatie van de burcht van de toekomst verzorgen.’

Kenmerkend in de vaak heftige discussies die rondom de herbouwplannen werden gevoerd, zijn uitspraken als die van de huidige wethouder van cultuur: ‘Iets groter of kleiner, dikker of dunner, maakt voor het silhouet niet uit’.⁶ Of die van een fractievoorzitter uit de gemeenteraad: ‘Het interesseert me niet, ik wil dat ding [de Valkhofburcht] gewoon terug’.⁷

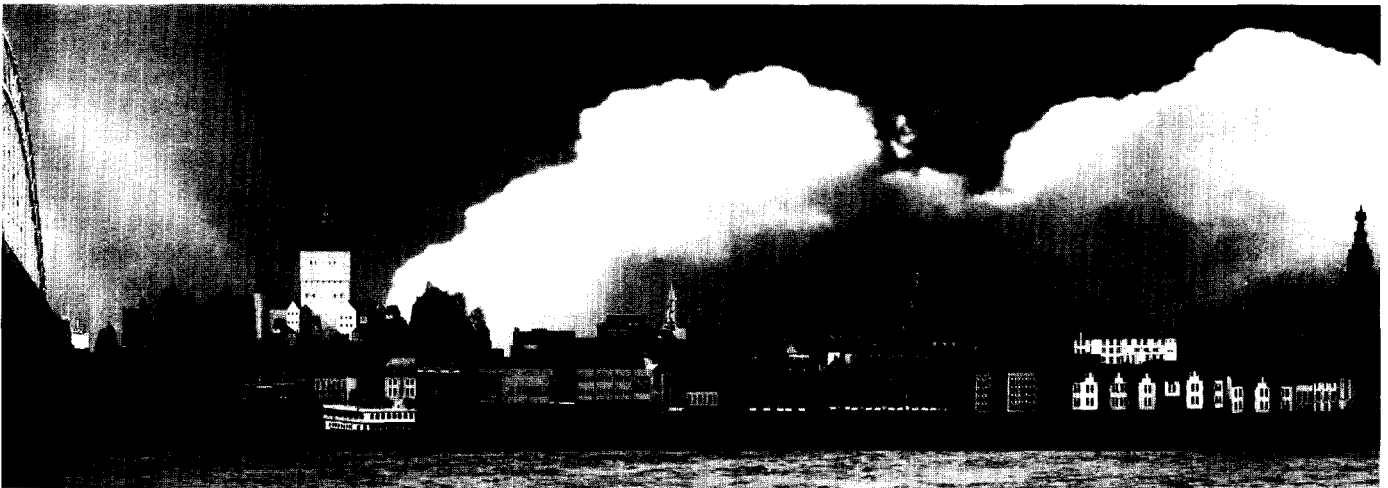
Men zou dus kunnen concluderen dat het de initiatiefnemers en voorstanders eerder gaat om het oproepen van het idee van een burcht dan om een archeologisch/architectuurhistorisch betrouwbare reconstructie, ofwel, zoals de voorzitter van het comite van aanbeveling het tijdens een discussieavond omschreef: ‘Het wordt een gebouw met verwijzingen naar het verleden’. Dat daarmee echter geenszins bedoeld is de mogelijkheid te scheppen om op het Valkhof een high-tech bouwwerk op te richten, dat als een moderne wolkenkrabber een eigentijdse pendant wordt van datgene wat in de middeleeuwen een keizersburcht was, logenstraft een uitlating van de voorzitter van de initiatiefgroep onmiddellijk, als hij beweert dat het uiterlijk vooral ‘ruig’ moet worden. Hij wil niet verhelen dat een herbouwd Valkhof straks uit het einde van de twintigste eeuw zal dateren. Een flinke steen met de inscriptie ‘Anno 1997’ zou hem niet storen. Maar beschouwd door de oogharen, vanaf de boorden van de rivier, moet de situatie toch zoveel mogelijk die van 1795 benaderen. Het uiteindelijke resultaat zal ‘een monumentale burcht’ worden ‘die in de tijd vele veranderingen heeft ondergaan [...]’. Zo zal herkenbaar blijven dat het gebouwencomplex eens grotendeels afgebroken is geweest’.

Al zijn de argumenten waarvan men zich bedient om de herbouwplannen te rechtvaardigen door de jaren altijd zeer divers geweest, toch kan men tussen de woorden door als een soort basso continuo horen doorklinken wat de eigenlijke drijfveer is.

Werd in 1936, als er voor het eerst stemmen opgaan de burcht op het Valkhof weer op te bouwen, vooral de nadruk gelegd op het geven van een tegenwicht aan de verkeersbrug over de Waal, die zich op dat moment in de onmiddellijke omgeving in aanbouw bevond en die als ontsierend voor het stadsbeeld werd ervaren, – in 1949 was het een ideëel aspect, vanwaaruit een herbouwd Valkhof als drager van de christelijke culturele traditie tot een waardige locatie voor de huisvesting van de Katholieke Universiteit bestempeld werd. De universiteit zou zich dan niet alleen in haar rol van verspreider der christelijke gedachte, maar ook in lokaal opzicht als

Afb. 3. *Het zogenaamde dakenplan van 1725*. Coll. Rijksarchief Arnhem.

Afb. 4. Impressie van een herbouwde Valkhofburcht. Uit de presentatiebrochure van de Valkhofvereniging, 1995.
Simulatie: Beerten Hakvoort Mandersloot, Nijmegen

opvolger van de illustere vroegere bewoner Karel de Grote kunnen beschouwen.

De huidige initiatoren denken, geheel in lijn met de commerciële invulling die zij aan het plan denken te geven, profaner: alles draait om de identiteit van de stad, die zij in het verleden ontleend zou hebben aan haar rol als Europees handelscentrum. 'Het Valkhof was in dit verband het signum (= teken) van bovenstedelijke waarde. Met het verdwijnen van dit teken van kracht en waarde daalde ook het zelfrespect en het gevoel van eigenwaarde van Nijmegen. [...] De formule die de basis vormt van de recente herbouwplannen biedt evenwel de mogelijkheid om Nijmegen terug te plaatsen op het Europese handelsniveau waar zij [sic] gedurende eeuwen zijn identiteit aan ontleende'. Gevoel van eigenwaarde en beeldvorming gaan hand in hand. Is het stadsbeeld eenmaal 'hersteld', heeft de stad 'weer een zichtbaar en historisch imago', dan volgt het gevoel van trots vanzelf. Kortom, het heeft er alle schijn van dat de achterliggende drijfveer van alle herbouwplannen niets anders is dan de wil om de geschiedenis ongedaan te maken, waarmee dan bedoeld wordt op het onfortuinlijke besluit van het Provinciaal College en de Gelderse Landdag in de nadagen van de Franse Revolutie om de burcht, zeer tegen de zin van de stad, aan de meestbiedende te verkopen ten behoeve van de traswinning.⁸

Een roemloos einde, dat de rechtgeaarde Nijmegenaar altijd heeft gestoken, te meer daar de door de provincie aangevoerde financiële en economische motieven voor hem slechts als dekmantel fungeerden voor de achterliggende, eigenlijke bedoelingen, die van politieke aard waren: de gelijkschakeling van de zich bevoorrecht achtende en onafhankelijk gedragende 'rijksstad' tot een gemeente als alle andere. De burcht op het Valkhof was dus het uitgesproken symbool van onafhankelijkheid en macht. Het is het symbool dat men terug wil hebben, niets meer en niets minder. Overwegingen van kunst- en architectuurhistorische aard spelen daarin even-

min een belangrijke rol als het aspect van de monumentenzorg.

In kringen van monumentenzorgers is altijd uiterst sceptisch gereageerd, wanneer het thema van de herbouw van de burcht op het Valkhof weer eens aangesneden werd. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het stadsbestuur een uitermate negatief advies kreeg, toen het bij een eerdere poging van de Valkhofvereniging in 1988 verklaard had in ieder geval de mogelijkheden van een herbouw te onderzoeken.⁹ Was dit advies destijds voor burgemeester en wethouders voldoende reden om af te zien van verdere inspanningen, in 1995 lagen de kaarten geheel anders. Nu was er een projectontwikkelaar met een financieel plan dat een stimulans voor de economie, het toerisme en de werkgelegenheid beloofde en, bijkans terloops, ook nog beweerde de stad haar lang verbeide Valkhofburcht te kunnen teruggeven, daarbij verwijzend naar de decennialange ervaring van een gerenommeerde restauratie-aannemer. Op de toenmalige wethouder van cultuur na, verklaarde het college zich dan ook unaniem voorstander van uitvoering van de herbouwplannen. Wel stelde het nog een stadsraadpleging onder 1000 inwoners in het vooruitzicht, maar het haastte zich te zeggen dat het aan de uitkomst daarvan geen consequenties zou verbinden. Ondanks de heftige campagne die vervolgens door de voorstanders gevoerd is en waarbij gebruik gemaakt werd van indrukwekkende computersimulaties en paginagrote advertenties in huis-aan-huisbladen, lukte het de herbouwlobby niet de meerderheid van de stemmen te krijgen, al was het verschil (44% vóór herbouw, 47% tegen, 9% geen mening) niet bijster groot.¹⁰ De gemeenteraad stelde zich desondanks op 12 juni 1996 in principe positief op tegenover het herbouwplan en besloot aan de uitwerking ervan te zullen meewerken, zij het met de restricties, dat het de gemeente geen geld zou gaan kosten en dat aan de realisering hoge eisen gesteld zouden moeten worden. De vraag of herbouw van het Valkhof vanuit cultuurhistorisch oogpunt

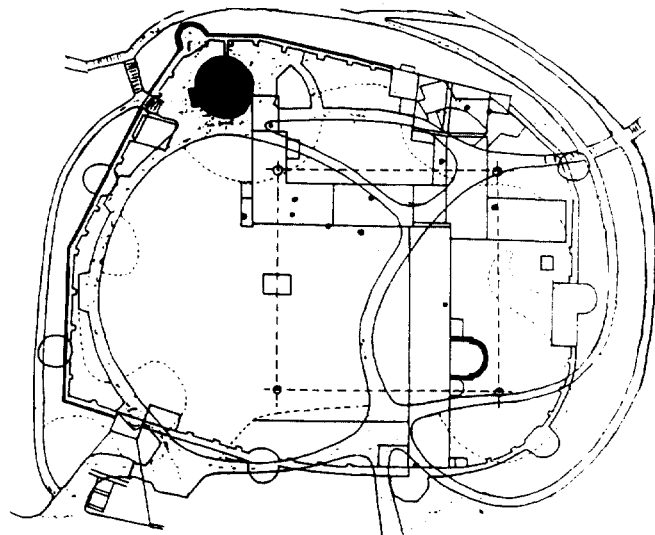

verantwoord genoemd kan worden, speelde in de hele discussie slechts een ondergeschikte rol.

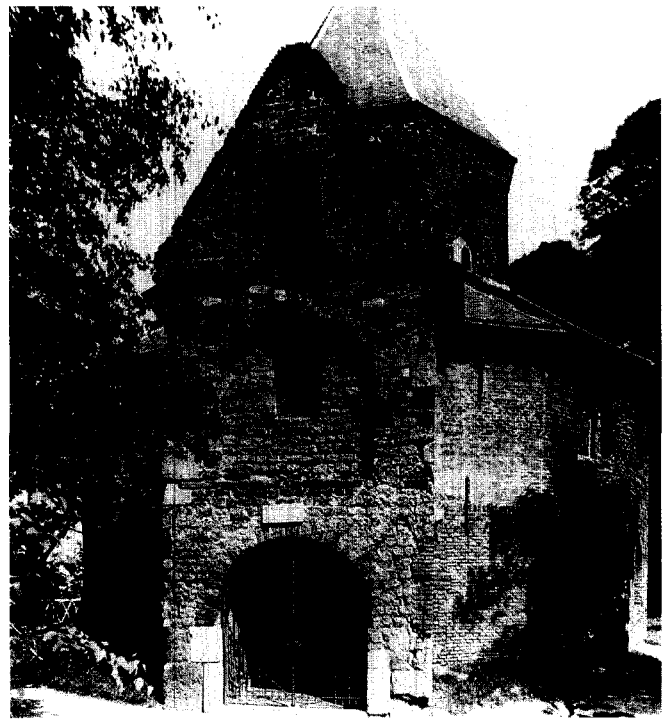
Inmiddels heeft ook staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen A. Nuis zich in de strijd geworpen. In een brief aan het stadsbestuur liet hij weten dat de plannen voor de herbouw van de Valkhofburcht hem grote zorgen baren.¹¹ Daarbij wijst hij op de drievoudige bescherming van de locatie, die hij van uitermate groot archeologisch en cultuurhistorisch belang acht. Hij meent bovendien dat er 'geen ruimte is voor grootschalige initiatieven, ook niet onder de noemer van historische reconstructie of inspiratie'.

Desondanks hebben initiatiefnemers en gemeente zich door deze brief niet laten ontmoedigen en architecten in binnen- en buitenland uitgenodigd zich aan te melden voor de voorselectie. Uit de architecten met klinkende namen die afkwamen op de advertentie, waarin het nieuwe euroteken als equivalent van het dollarteken op veelzeggende wijze boven de schim van het Valkhof oprees, zijn onlangs drie koppels geselecteerd. Het gaat om Jo Coenen (Maastricht)/ A. Galfetti (Zwitserland), G. Grassi (Italië) en het duo E. Miralles (Spanje)/D. Fowler (Engeland). Zij zullen hun plannen nader uitwerken, waarna een jury het uiteindelijke ontwerp zal kiezen. In een reactie heeft Coenen al laten weten: 'Iedere ingreep houdt vanzelfsprekend vernietiging in'.¹²

Opmerkelijk genoeg bood de eerste presentatie van de potentiële ontwerpers van het nieuwe gebouw onmiddellijk al een ver reikend inzicht in de diepe kloof die architecten van initiatiefnemers scheidt. 'Wat ik niet wil realiseren' zo Coenen 'is een zo authentiek mogelijke reconstructie van wat er 200 jaar geleden stond. Historische herbouw is gewoon onmogelijk. Dan zou je een halfslachtig Anton Pieck-ding krij-

Afb. 11. Globale aanduiding van de ondergrondse uitbreiding (onderbroken lijn), daaroverheen geprojecteerd de te herbouwen burcht, het geheel ingetekend in de huidige padenstructuur van het park. Herkomst: Herbouw Valkhof-burcht. Aandachtspunten notitie. Gemeente Nijmegen, februari 1996.

Afb. 12. De zogenaamde 'Karolingische' of Sint-Nicolaaskapel rond 1895. Foto: J.G. Kramer, coll. Gemeentearchief Nijmegen.

gen, waar ik niets in zie. Ik wil een eigentijds gebouw neerzetten. Dat moet van veraf en tussen de oogharen bekeken slechts de impressie geven van een burcht, maar in feite zal het een zeer modern gebouw zijn.' De reactie van de initiatiefnemers laat echter geen misverstand opkomen: 'We willen een burcht die zoveel als mogelijk op de prent van Hendrik Hoogers uit 1794, een jaar voor de afbraak, lijkt. Het zou toch te gek zijn als er iets kwam dat niet overeenkomt met de ideeën van de initiatiefnemers en dat zijn wij in eerste instantie.'¹³

Tot zover de plannen van het moment.

2. De theorie: de strijd tussen oude en nieuwe luister

Een constante in de geschiedenis van de monumentenzorg is de beginselenstrijd die in de schaduw van eeuwenoude muren gevoerd wordt over de manier waarop gedenkstukken van het verleden bewaard moeten blijven of in oude glorie herrijzen. Actueel zijn de herbouw- of restauratieplannen voor de kastelen van Egmond aan den Hoef, Daelenbroeck en Valkenburg, en in het buitenland voor de Frauenkirche in Dresden en het Berliner Schloss, gebouwen waarvan na oorlogshandelingen niet meer dan funderingen en ruïneuze muurresten over zijn. Het is een strijd die in Nederland een enkele keer op het scherp van de snede, maar niet altijd met valide argumenten wordt gevoerd. Veelal overheersen technische, bouwkundige of financiële aspecten of verliezen de opponenten zich in details.

Een fundamenteel debat over de ethische aspecten van architectonische restauraties is zeldzaam en krijgt nauwelijks aandacht in de media, zoals enkele jaren geleden bleek, toen de overschildering van het schilderij 'Who is afraid of red, yellow and blue?' van Barnett Newman alle aandacht trok, terwijl de kritiek op de even desastreuze aanpak van de Maastrichtse Sint-Servaaskerk niet buiten de binnenkamers van de monumentenzorg kwam. In de discussie blijken bovendien actuele standpunten bij nader inzien oude stokpaardjes te zijn; ingenieuze argumenten pro en contra zijn minder nieuw dan de inventor denkt; veel is in het verleden met andere woorden al eens gezegd. Een debat dat de ethische grondslagen van de monumentenzorg verkent, is noodzakelijk. Het wordt blijkbaar tot op heden alleen gevoerd in het buitenland en onder restaurateurs uit museale kring; bij ons zijn er alleen aanzetten die niet tot een werkelijk debat leiden.¹⁴ Slechts op grond van argumenten kunnen we onze keuzes afwegen en de consequenties ervan verantwoorden. De Valkhofkwestie biedt de mogelijkheid een aantal opvattingen tegenover elkaar te plaatsen en hun consequenties te toetsen.

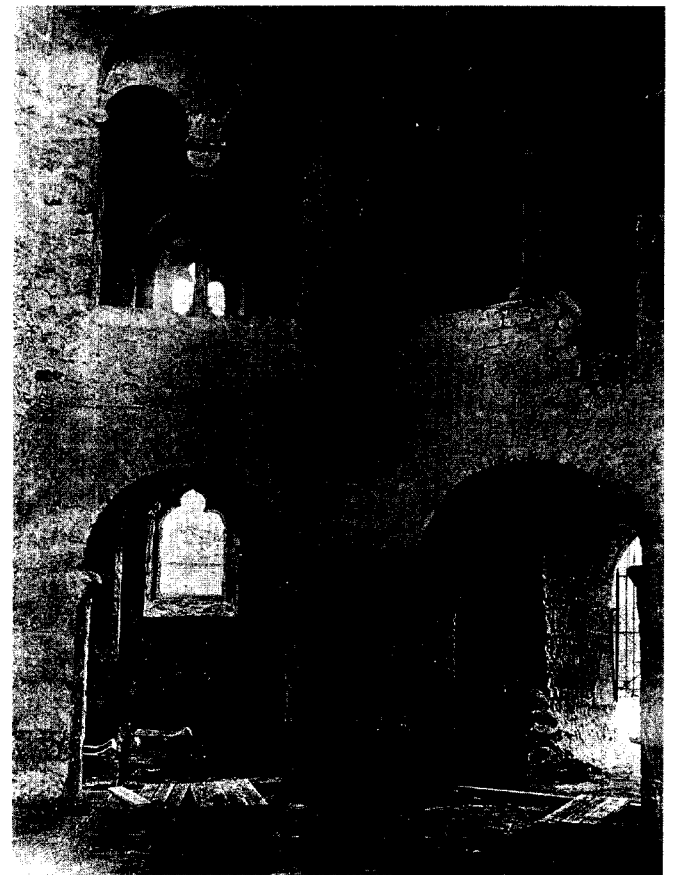
De geschiedenis: onherhaalbaar of maakbaar?

Ook het verloren gaan van een monument is geschiedenis. Het is de meest extreme manifestatie van de slijtage waaraan alle menselijke voortbrengselen onderhevig zijn.¹⁵ De leegte, het ontbreken van het eens zo vanzelfsprekende gaat langzamerhand deel uitmaken van het stadsbeeld, maar tegelijkertijd manifesteert zich het menselijke verlangen naar het ongedaan maken van het onherroepelijke, naar het herstellen van het als onvolledig, als beschadigd gekarakteriseerde beeld. Dat is een relatief gemakkelijke zaak, wanneer het verloren erfstuk door een ramp geheel of gedeeltelijk verloren gegaan, maar goed gedocumenteerd is, zoals het enige jaren geleden verbrande kasteel Heemstede in Houten. Het wordt echter een probleem, wanneer zoals in Nijmegen, Egmond of Valkenburg niemand het verdwenen gebouw nog uit eigen waarneming in zijn geest kan oproepen en de documentatie slechts bestaat uit tekeningen of gravures die niet bedoeld zijn als bouwkundige documentatie.

Het verlangen naar het herscheppen van een gebouw in een ideale toestand, die analoog aan de beroemde restauratiedefinitie van Eugène Viollet-le-Duc uit 1866 nimmer op enig moment bestaan hoeft te hebben, ontkent de gang van het monument door de tijd en veronachtzaamt de factoren die het de vorm hebben gegeven waarin het zich nu wel of juist niet meer aan ons oog voordoet. De discussie rondom de reeds begonnen reconstructie van de Frauenkirche van Georg Bär heeft de betekenis van de bouwval als gedenkteken van de slachtoffers van het verwoestende bombardement van 1945 genegeerd, ten faveure van het herstel van het barokke stadsbeeld van de schilderijen van Bernardo Bellotto. Ongetwijfeld heeft ook de afkeer van het regime dat de bouwval koesterde, meegewogen in dit besluit. Afkeer van het communisme en de daarmee verbonden architectuur van de leegte speelt zelfs de belangrijkste rol in de gedachtenstrijd rondom

sloop van het Berlijnse 'Palast der Republik' en de mogelijke reconstructie van het in 1950 onder Ulbricht opgeblazen keizerlijk slot.

Het beeld dat wij scheppen van onze geschiedenis is onlosmakelijk verbonden met beslissingen over restauratie en herbouw.¹⁶ Voor belangrijke architecten en monumentenzorgers uit de vorige eeuw als E.E. Viollet-le-Duc, P.J.H. Cuypers en W.N. Rose leek de breuk met het verleden niet te bestaan, of ze werd tenminste als heelbaar ervaren – voor tegenstanders als John Ruskin en A.W. Weissman was de onoverbrugbare kloof met het verleden juist een onaantastbaar gegeven. De opvatting van de als immer van zelfvertrouwen blakende architecten impliceerde dat gebouwen, hoe eerbiedwaardig ook, steeds opnieuw met wisselende zorg voor oude bouwsporen aangepast konden worden aan eigentijdse functies en wensen: vormgeving en materiaalgebruik konden gewijzigd, vervangen en zelfs herhaald worden. Zoals Cuypers in 1907 stelde: 'Conserver un monument, à mon avis, ne veut pas dire, le maintenir dans l'état où je le trouve; c'est la tout au plus conserver une ruine, pittoresque peut-être, mais toujours une ruine. La conservation d'un monument, telle que

Afb. 13. Het interieur van de 'Karolingische' of Sint-Nicolaaskapel. Afbeelding uit: Konrad Plath, Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen. Amsterdam 1898.

Afb. 14. De absisruïne van de Sint-Maartenskapel rond 1975, vóór de berging van de laatste spolia. Foto: A.J.C. van Leeuwen.

j'ai cru toujours devoir l'entendre et la pratiquer, demande essentiellement sa restauration, de telle façon, qu'il puisse servir à sa destination primitive, ou, si par les circonstances cela est impossible, à telle autre qui ne soit pas contraire à son caractère spécial'. Op deze wijze kon elke generatie haar eigen beeld van de geschiedenis op het gebouw projecteren, het zich opnieuw en letterlijk toe-eigenen. De functie was belangrijker dan de historische betekenis van de materiële substantie, waarin dan ook naar wens mocht worden ingegrepen om een historisch verantwoorde en opnieuw bruikbare ideale toestand mogelijk te maken. Daarbij werden de ingrepen vaak wel herkenbaar gemaakt door afwijkend materiaalgebruik.¹⁷

In de praktijk van het maakbare verleden zijn er legio voorbeelden van herbouwen of restaureren om verliezen ongedaan te maken. Rijksbouwmeester W.N. Rose waardeerde de Haagse Ridderzaal in 1861 als een historisch getuigenis van de middeleeuwen, maar meende recht te doen aan het monument door de houten bekapping, die hij van later datum achtte, te vervangen door een gietijzeren schepping, een vertaling van gotische constructies in eigentijds materiaal, de middeleeuwen verbeterend: een opvatting, passend in een ideëel historiebeeld, niet gebonden aan het materiaal noch

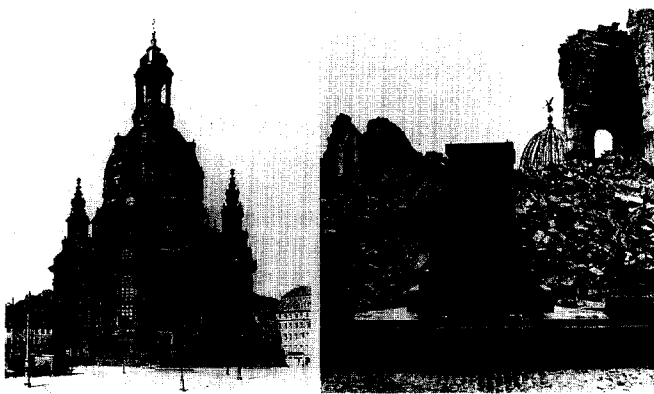
aan de exacte ruimtelijke vorm. Zijn opvolger C.H. Peters reconstrueerde op zijn beurt de kap aan de hand van documenten en fragmenten, en prefereerde daarbij het terugwinnen van de architectonische vorm boven de authenticiteit van de bestaande toestand. Ook werden in 'oorspronkelijke' staat herbouwde muurgedeelten in machinale kloostermoppen opgetrokken om ze daarmee te onderscheiden van het originele materiaal.¹⁸ Victor de Stuers, als rijksambtenaar mede grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg, nam een wat ambivalente en pragmatische houding in. Hij berichtte de Haarlemmer archivaris A.J. Enschedé in 1881 dat de bouwvallen van Brederode niet op 's rijks kosten gerestaureerd mochten worden, tenzij als een 'fantaisie' van een rijk particulier. Op de grens tussen restauratie en herbouw zweeft de reconstructie van de omvangrijke bouwvallen van kasteel De Haar door Cuypers tussen 1892 en 1915, een project dat door referendaris De Stuers gestuurd en bevorderd werd.¹⁹ In de jaren na 1937 restaureerde H. van Heeswijk kasteel de Doornenburg in de middeleeuwse vorm en reconstrueerde vervolgens de in 1944 verwoeste burcht op grond van tekeningen en muurresten. Ook hier prevaleerde de maakbaarheid van het verleden boven de onherhaalbaarheid van de geschiedenis en werden de sporen van latere fasen en de oorlogsschade uitgewist. Het gebruik van uit de restanten herwonnen bakstenen, aangevuld met bijpassende handvormstenen van elders, deed de grens tussen oud en nieuw vervagen, ook al werden de oude bouwnaden weer aangebracht.²⁰ Betrouwbare getuigen van de wordingsgang door de tijd van een monument zijn de Ridderzaal, De Haar en de Doornenburg niet meer, wel objecten met educatieve waarde en iconen van de geschiedenis van het historiserend restaureren. Deze betekenis heeft ook het slot Sypenstein, het imaginaire kasteel dat jonkheer C.H.C.A. van Sypenstein tussen 1911 en 1927 liet bouwen op funderingen van een verdwenen herenboerderij.²¹ Al deze herbouwde of aangevulde monumenten getuigen nadrukkelijk van de visie van hun architecten en opdrachtgevers, maar missen de historische gelaagdheid, de bouwsporen die het waarheidsgetrouwe beeld van een diachroon afleesbare geschiedenis overdragen. Hoe authentiek ze tegenover de argeloze bezoeker soms ook mogen overkomen, op hen zijn de woorden van C. Peeters van toepassing: 'Het oudste is het mooiste als wij het zelf gemaakt hebben'.²²

Voor Weissman en Ruskin, notoire tegenstanders van de historische werkwijze, was de geschiedenis afgesloten en onherhaalbaar. Zij ervoeren de onheroepeelbaarheid van het verleden, een afstand in de tijd die niet te overbruggen was door het reconstrueren van verloren gegane herinneringen aan die vermeende gouden tijd. Zij beschouwden monumenten als respectabele getuigenissen van een afgesloten tijdperk, als kostbare, onaantastbare reliëken van de geschiedenis. Vandaar de befaamde uitspraak van Ruskin uit 1849: 'Do not let us deceive ourselves in this important matter; it is impossible, as impossible as to raise the dead, to restore anything that has ever been great or beautiful in architecture'.²³ Weissman sloot zich hier in 1886 bij aan met zijn constatering: 'De gebouwen, die te oud zijn om ze door stutten te kunnen bewa-

ren, moet men liever afbreken dan restaureren. Een goede teekening van den ouden toestand heeft meer waarde dan een moderne kopie van een oud gebouw. [...] Daarom, men conserveere, maar restaureere niet!’²⁴ De befaamde *Grondbeginselen en voorschriften* van 1917, die zich indringend bezighielden met het verdedigen van de ‘oorspronkelijke architectonische schoonheid’ en de ‘oudheidkundige waarde’, vertolkten deze visie: ‘Het opnieuw bouwen van verdwenen gedeelten van een gebouw is een leugen tegen de geschiedenis’. De Commissie tot toetsing der grondbeginselen en voorschriften van 1917 was in 1950 alweer wat rekkelijker en kon nauwelijks veertig jaar later nieuw werk aanvaarden bij onherkenbaar verlies van oude vormen of van hele onderdelen, bij verminkte en gedeeltelijk verwoeste monumenten. Zij verwierp fantasieën in historische vormtaal, maar accepteerde vrije, niet historisch-gebonden vormen, waar het ging om aanvulling met nieuw werk.²⁵ De geest van de *Grondbeginselen* was klaarblijkelijk al snel verwaterd door de tegenstelling tussen de theorie en de praktijk van de bouwplaats. Verdedigers van het behoud van het oorspronkelijke gingen vaak even ingrijpend te werk als hun gewraakte voorgangers. De opstellers van het *Restauratiestatuu*t van 1982 gaven daarentegen de geschiedenis weer expliciet een onherhaalbaar karakter: ‘De wet beschermt monumenten vanwege de waarden die aanwezig zijn, niet vanwege waarden die alsnog gecreëerd moeten worden. [...] Van het rijksbeleid mag geen steun verwacht worden aan de reconstructie van geheel verdwenen gebouwen’.²⁶ Dit standpunt erkent de visie van onze tijd, waarin we zoveel wijzigingen waarnemen in de bebouwde omgeving dat we niet meer met Cuypers’ vriend Jozef Alberdingk Thijm kunnen instemmen, die volhield dat de mens van zijn tijd geen wezenlijk andere behoeften kende dan de mens van de dertiende eeuw. Wij ervaren dagelijks de breuk met het verleden.

Wanneer we uitgaan van de onherroepelijkheid van de geschiedenis, is herbouw van de Valkhofburcht een onhistorische handeling, die de breuk met het feodale verleden die het Provinciaal College en de Gelderse Landdag met hun sloop-

Afb. 5. Dresden, Frauenkirche, vóór en na WO II. Een pagina uit: Henry La Farge en J.-A. Goris, *L'Europe Blessée, Inventaire photographique des monuments détruits. Amsterdam-Antwerpen 1947.*

Afb. 6. Santpoort, Ruïne van Brederode. Foto: RDMZ.

besluit in 1795 tot stand brachten, ontkent. Een herbouwde burcht zal al binnen enkele decennia een historische continuïteit gaan suggereren die niet kan worden waargemaakt. Immers, het gebouw is gedurende meer dan twee eeuwen weg geweest, en de afbraak was een bewuste daad van agressie, een daad tegen de geschiedenis, die intussen op haar beurt ook geschiedenis is geworden.

Architectonisch concept versus gang door de tijd

In de debatten rondom de herbouwplannen in Berlijn en Dresden is opgemerkt dat monumentenzorgers in de afgelopen decennia een overmatige waardering hadden voor de sporen van veroudering en verval in de vorm van patina, bouwsporen en dergelijke.²⁷ Monumenten zouden immers als architectonische scheppingen evenzeer herhaalbaar zijn als muzikale composities. De essentie van hun ontwerp ligt vast in de bouwkundige tekening, die als partituur moet worden opgevat. In de ogen van Cuypers was door inleving in de geest van het bestaande werk en de visie van de oorspronkelijke bouwmeester een goed resultaat bereikbaar. Rond 1907 verklaarde hij: ‘Par une étude minutieuse du monument tel qu’il existe dans les détails de sa construction, comme de sa décoration il faut se familiariser les idées de son auteur primitif’.²⁸

Ook T. van Hoogevest meende nog in 1978 dat de her-schepping van de vorm belangrijker is dan het materiaal: ‘Op een gegeven moment moet men zich afvragen of vernieuwing van de vorm niet prevaleert boven het behoud van het authentieke materiaal. Indien dit niet gebeurt bestaat er namelijk uiteindelijk niets meer. Het behouden van de vorm kan dus zeer waardevol zijn’.²⁹ Deze gedachtengang negeert dat geleidelijk herstel en inboeting heel wat anders zijn dan volledige nieuwbouw van een verdwenen monument aan de hand van bouwtekeningen, veduten of foto’s.

Deze opvatting is ook wel onderbouwd door te verwijzen naar de geleidelijke vernieuwing van de oorspronkelijke

Afb. 7. Loosdrecht, Sypestein (gebouwd 1911-1927). Foto: RDMZ.

bouwstenen van onze kathedralen, een proces dat haast anaaloog is aan de voortdurende vervanging van onze eigen menselijke cellen. Tijdens de voortdurende regeneratie van het lichaam blijven we immers ook onszelf gelijk.

Jörg Traeger constateert in zijn pleidooi voor de herbouw van de Frauenkirche: 'Auch wenn es provozierend klingt und von Dogmatikern nicht gern gehört wird, sei festgestellt: Architektur ist notfalls ersetzbar. Sie steht und fällt nicht mit der Patina, die sie angesetzt hat. Auch ist sie nicht unbedingt identisch mit ihrem Baumaterial'.³⁰ Een scherper en duidelijker stellingname voor het primaat van het concept, de intentie, de partituur van de oorspronkelijke bouwmeester is niet denkbaar. Dergelijke stellingnamen domineren steeds sterker de monumentenwereld. In Duitse steden – men denke hierbij aan Keulen – worden momenteel de terughoudende consoliderende restauraties van kerken uit de jaren vijftig, met hun bescheiden aanvullingen in eigentijdse vormtaal, ongedaan gemaakt en vervangen door reconstructies van het oorspronkelijke ontwerp in historiserende vormen. Een getuigenis hiervan is ook de reconstructie van twee hoofdmonumenten van het Nieuwe Bouwen, Ouds Café De Unie en het bouwkeetje van het Witte Dorp. Beide werden herbouwd, op een andere plek dan waar ze oorspronkelijk stonden, en van de keet bestaan nu zelfs twee exemplaren. Hetzelfde gebeurde met de gehele wijk de Kiefhoek, ook in Rotterdam. M. Provoost schreef hierover: 'De wederopstanding van deze iconen van het modernisme hebben zij geheel te danken aan hun beeldwaarde. Daarmee is bewezen dat een monument eenvoudig nieuw *gemaakt* kan worden'.³¹ De schrijver toont zich hier wel erg wendbaar, en de algemene geldigheid van zijn stellingname kan gemakkelijk ondermijnd worden. Immers, deze objecten zijn 'aus einem Guss', overvloedig gedocumenteerd en verkregen in de korte periode van hun bestaan geen zichtbare sporen van wijziging of patina. Als iconen van de jongere bouwkunst zijn het atypische voorbeelden, experimenten met een haast museaal karakter en geen daden van monumentenzorg.³²

Monumenten kunnen niet eenvoudig nieuw gemaakt worden, alleen al omdat de sporen van de gang van het gebouw door de tijd een essentieel onderdeel uitmaken van het geheel, het mede maken tot het monument dat het in onze ogen blijkbaar is. Dat wordt bewezen door de bloei van de bouwhistorie, met haar soms geraffineerde en uiterst intelligente interpretaties van bouwsporen in gevels, vloeren en kappen.³³ Alle pogingen tot reconstructie door architecten en monumentenzorgers, hoe verfijnd en vakkundig ook, zijn gedoemd vroeg of laat als geraffineerde anachronismen herkend te worden.

Al in de vorige eeuw en kort na 1900 werden door denkers als J. Ruskin, G. Dehio en A. Riegl pleidooien gehouden voor het behoud van de zichtbare sporen van verval. In Nederland vindt men dergelijke getuigenissen in tijdschriften als *De Opmerker*, het *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, de *Nederlandsche Kunstbode*, *Architectura* en *De Bouwwereld*. In 1879 polemiseerde de Zutphense rechter J. VerLoren met Victor de Stuers en publiceerde een proeve van restauratiebeginselen. De rechter noemt monumenten 'een authentieke bron [...] om den geest te leeren kennen van den tijd, van het volk, van de streek waarin het gebouw is gesticht' en bepleit het behoud van half vergane lijnen en ornamenten in oude muren.³⁴ In 1884 publiceerde de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst tot afgrijzen van Victor de Stuers een vertaling van het pleidooi tegen de gangbare restauratiewijze van de Engelse Society for the Protection of Ancient Buildings, dat de gebouwen zag 'als eerbiedwaardige en leerrijke voorwerpen van studie'.³⁵ Hierop volgde twee jaar later, in 1886, Weissmans befaamde lezing voor het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, onder de kop 'Moderne antiquiteiten' gepubliceerd in *De Opmerker*. Hij celebreert het patina: 'Gij allen hebt wel eens een gebouw zien restaureren. Deed het u niet weemoedig aan, als gij het gebouw met zijn door de eeuwen gebruide baksteen, met zijn heerlijk getinte bergsteen, soms met mos begroeid, achter steigers zaagt verdwijnen? Als er dan genoeg gehakt en gebikt was, werden de steigers weer weggenomen en kwam het gebouw weer voor den dag. Nieuw en net, maar tegelijkertijd akelig koud zag het er nu uit. Waar bleef de *patina* der eeuwen? Zij is voor goed verdwenen'.³⁶ De bouwsporen en het patina, zichtbare tekenen van de inwerking van de tijd op het gebouw, laten het verleden ervaren en voelen, scheppen voor ons de band met het monument en laten ons als spoorzoekers even de geschiedenis meebelevan. Vandaar dat VerLoren het in 1879 oneens was met de radicale aanpak van de Hoornse Oosterpoort³⁷, dat voorzitter W. Croockewit van de Amersfoortse oudheidkundige vereniging Fléhite zich in 1911 verzette tegen de radicale vernieuwing van de oude muren van het Bloklandsgasthuis en dat stadsarchitect J.J. Weve tussen 1904 en 1906 de "Karolingische" kapel op het Valkhof op uitermate terughoudende wijze restaureerde. Alle bouwsporen en materiaalverschillen bleven gehandhaafd en ontbrekende onderdelen werden niet opnieuw aangebracht.³⁸

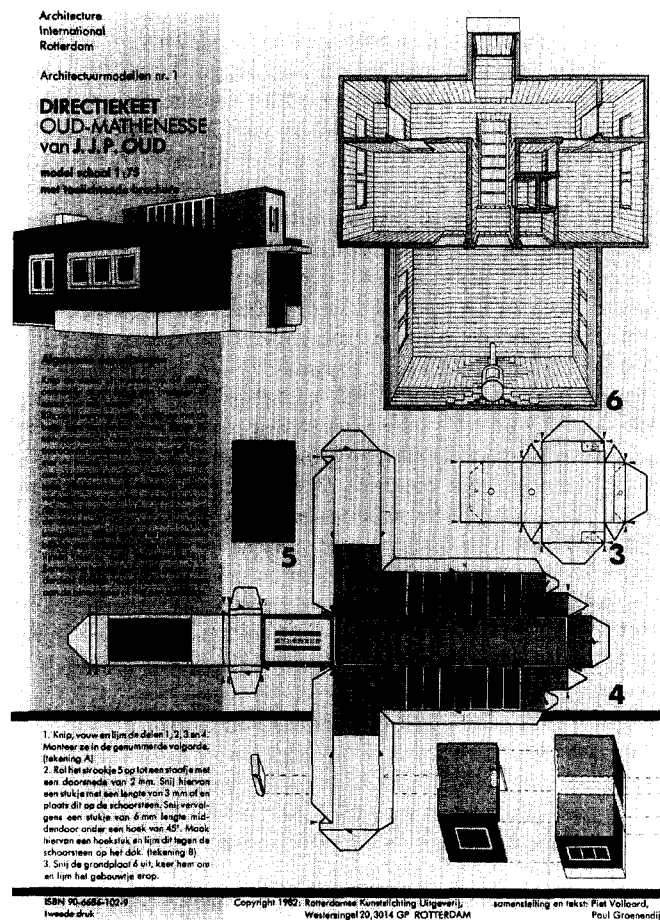
Bij een herbouw, hoe zorgvuldig ook, kunnen de sporen van de tijd niet nagebootst worden, bouwsporen worden dan onherroepelijk een stilering, een karikatuur van de geschiede-

nis, zoals de pijlers van de Utrechtse Nicolaïkerk sinds 1978. Ook wanneer het gaat om een schepping van de hand van een befaamd architect, een object waarbij het architectonisch concept inderdaad als in een partituur vastligt in originele tekeningen, zullen de wijzigingen tijdens de bouw en de soms subtiele, maar markante persoonlijke handschriften van de uitvoerende vaklieden verloren gaan. In veel gevallen wijkt het gerealiseerde gebouw sterk van de bewaarde tekeningen af. Het is tijdens de werkzaamheden aangepast, doordat in een levendige wisselwerking tussen ontwerper en uitvoerders interpretaties zijn ontstaan die het gebouw leven en kwaliteit geven. Ingrijpende reconstructies als de westbouw van de Gertrudiskerk te Nijvel, het koor te Oosterland en de schipmuren van de Janskerk te Utrecht missen deze overtuigingskracht. Zij ontberen de interactie tussen het materiaal en de tand des tijds, die met verval en patina ook kleur, sfeer en historische kwaliteit brengt, en vertonen een stijlzuiverheid die buiten de bladzijden van de architectuurhistorische handboeken zelden wordt aangetroffen. In de herbouw van kasteel De Haar heeft Cuypers welbewust een beeld van de ontwikkeling van het gebouw trachten op te roepen door het aan-

brengen van stijlverschillen en het zorgvuldig handhaven van de omvangrijke bestaande fragmenten met een heterogene kleur en sfeer. Deze werkwijze werd in de toenmalige architectuurtijdschriften onmiddellijk bekritiseerd. Het eens omstreden gebouw heeft ruim honderd jaar na dato als manifestatie van de historiserende restauratiepraktijk inderdaad een nieuwe monumentwaarde opgebouwd, wat overigens geen vrijbrief hoeft te zijn voor optimistische architecten en monumentenzorgers om elders door herbouw en nieuwbouw van monumentale ruïnes te gaan preluderen op toekomstige monumentwaarden.³⁹

Van de Valkhofburcht is de donjon of reuzentoren het enige onderdeel dat in silhouet en vormgeving getuigde van een groots architectonisch concept. Het is dit onderdeel van de burcht dat het meest leeft in de harten van de voorstanders van herbouw. Wanneer de documentatie niet zo schaars was, zou deze toren als architectonische schepping gereconstrueerd kunnen worden. Omdat evenwel, zoals Temminck Groll heeft aangetoond, de partituur van het muziekstuk alleen bestaat uit onderling tot in detail volledig afwijkende tekeningen, zal het op te roepen architectonisch concept slechts een min of meer impressionistisch silhouet, een schaduwbeeld, een fantoom zijn.⁴⁰ De historische betekenis van de burcht, zoals zij zich aan de voet van de reuzentoren over de gehele Valkhofheuvel uitstreckte, was dan ook eerder gelegen in de materialisatie van haar geleidelijke groei, als een lappendeken van materialen, naden, bogen, scheuren, raam- en deuropeningen uit verschillende tijdperken. De burcht kende ongetwijfeld analoog aan een geologische formatie vele betekenislagen, elkaar opeenvolgend in de tijd. Elke ambachtsman werkte de bouwplannen op zijn eigen wijze uit, met een variatie binnen identieke motieven, die door herbouw, nieuwbouw of nabootsing niet meer gereproduceerd kan worden. Hetzelfde geldt voor de bouwsculptuur, de kleurstelling en de decoratieve uitmontering van zalen en kamers. De oude betekenissen zijn niet meer op te roepen.

Een volledig eigentijdse aanvulling van de bestaande bouwvallen, een werkwijze die genoemd wordt door Jo Coenen, een der uitverkoren architecten, is in de ogen van bouwkundigen denkbaar en realiseerbaar en betekent een voortzetting van de bouwgeschiedenis van het bestaande geheel. Coenen spreekt van een gebouw dat van veraf herinnert aan het verleden, maar 'naarmate je dichterbij komt zullen eigentijdse elementen meer naar voren komen'.⁴¹ Het is echter de vraag of een dergelijke evocatie in eigentijdse materialen op overtuigende wijze mogelijk is. C. Peeters merkte in 1988 op dat dergelijke plannen bij architecten snel opkomen: 'Maar dat leidt gemakkelijk tot een kinderachtig spel met transen en kantelen of tot een brutale opstapeling van knoestige massa's als die van het raadhuis in en op de burcht van Bensberg (Rheinland) door Gottfried Böhm (in 1967 voltooid) of tot de postmodernistische ego-trips van Aldo Rossi of James Stirling, die oude vormen ironiseren en uit balans toepassen in nieuwe ruimtelijke fantasieën. Het publiek dat eenmaal in perscampagnes de herbouw van een feodale burcht voorgespiegeld heeft gekregen, zal door zulke vormen eerst ver-

Afb. 8. Architectuur als 'bouwplaat': J.J.P. Oud, Directieket Oud Mathenesse. Rotterdamse Kunststichting Uitgeverij, 1982.

bluft, maar weldra teleurgesteld zijn.⁴² In een dergelijk geval is er sprake van een nieuwe schepping, van eigentijdse architectuur, die de gang door de tijd nog niet heeft doorgemaakt, waarbij de vraag rijst of een dergelijk experiment wel per se op de Valkhofheuvel moet plaatsvinden. De bouwgeschiedenis van het park en de bestaande bouwvallen wordt inderdaad voortgezet, maar ook Coenen waarschuwt zelf reeds dat iedere ingreep vanzelfsprekend vernietiging inhoudt en heel goed overdacht moet worden.

De historische ervaring, nostalgie en emotie

Van groot belang in het debat is de belevingswaarde van het monument, de emotie die het bij de beschouwer teweeg brengt. M. Metschies beriep zich hierop toen hij in 1992 positie koos voor herbouw van verdwenen monumenten: 'Der

Preis für die Hervorkehrung des dokumentarischen Charakters und des urkundlichen Quellenwertes ist die Vernachlässigung der übrigen Denkmalwerte, vor allem der emotionalen Dimension...'.⁴³ Het kan niet ontkend worden dat de belevingswaarde van een monument versterkt, veranderd of zelfs teruggewonnen kan worden door aanvulling of herbouw van verdwenen onderdelen. Men denke hierbij aan de Amsterdamse Olofskapel, die sinds enkele jaren met haar hoge kappen en het al in de vroege negentiende eeuw verdwenen torentje weer deel uitmaakt van het stadsbeeld of aan de enkele straten verder in oude staat herrezen koepel van de ronde Lutherse Kerk. De belevingswaarde van de Utrechtse Domkerk is wezenlijk veranderd door het aanbrengen van pinakels op de luchtboogstoelen, waarvan betwijfeld kan worden of ze ooit aanwezig waren.⁴⁴

Bij de neobarokke Amsterdamse Sint-Nicolaaskerk van A.C. Bleys zal de sfeer van het interieur hersteld worden door het terugplaatsen van de glas-in-loodramen in de vieringkoepel, zoals al eerder zijn Sint-Cyriacuskerk in Hoorn de kleurstellingen terugkreeg die onder witsellagen verborgen zaten. Om een monument weer beleefbaar te maken voor de moderne beschouwer zijn soms ingrepen nodig in de historische substantie, ingrepen die veelal de educatieve waarde verhogen en de aandacht van een breed publiek trekken, waardoor ook de toeristische betekenis van een oude binnenstad opgewaardeerd wordt. Het is echter de vraag waar de grens ligt tussen herwinnen van de oude waarden en het scheppen van nieuwe waarden, die hun historische betekenis nog zullen moeten bewijzen. Het maakt een groot verschil of het gaat om het weer in het zicht brengen van overgewitte schilderijen of herplaatsen van op zolder bewaarde glasramen, ofwel om het 'herstellen' van reeds eeuwen geleden verdwenen zaken. Wordt dan niet teveel van de echtheid van het monument en zijn wordingsgang vervalst, wordt het stadsbeeld niet als in een zelfbedieningswinkel tot koopwaar, opgeofferd aan de eisen van het toerisme en de smaak van een breed publiek?

De historische ervaring onderscheidt zich van nostalgie door de authentieke emotie. Deze kan alleen opgewekt worden door het zien van echte, oorspronkelijke monumenten en niet door nabootsingen. Niet dat deze geen indruk kunnen maken, maar de gevoelens die het Archeon, het geraffineerde archeologische park Xanten of de hagelwitte Utrechtse kerken bij hun bezoekers oproepen, zijn niet te vergelijken met kleur, geur en atmosfeer van een authentiek arbeiderswoningje, met de torenspits van Mont-Saint-Michel oprijzend over de heuvelrand of iets simpels als het iriserende late zonlicht, spiegelen in de gebobbelde ruitjes van een schuifraam in een achttiende-eeuws boerenhuis. De werkelijke historische ervaring is meer dan nostalgie, meer dan het terugverlangen naar een verleden dat geïdealiseerd wordt en nooit werkelijk meebeleefd is.

Kunnen we een historische en emotionele band hebben met een gebouw dat al 200 jaar weg is? De in 1993 overleden Duitse architectuurhistoricus Hanno-Walter Kruft oordeelde scherp en fel: 'Rekonstruktionen sind historische Nostalgien

Kolom 1 verwijst naar: Het Valkhof te Nijmegen
Cat. Kunsthierat gem. Nijmegen 3, Nijmegen
1904, p. 150 e.v.
Kolom 2, 4/m2: aantallen en soorten
elementen van boven naar beneden.

1	2	3	4	5	6	7	8
REUZENTOREN VALKHOF NIJMEGEN							
nr.	schilder/tekenaar	jaartal	len.	zone onder kantelen v. boven nr. beneden	vensters bov. hoofdveld	veelinh.	hoofdveld
1	ons.	1575	5	boog. op. band.	3	2	11
19	(+3) Teltman	1649	7	op. boog.	6 kv. 3	3	111
29	v. Gozen	1641	6	band. op. boog.	5	3	11
37a	" (Adem)	1641	6	boog.	4	3 kv	3
8b	" (?)	1648	2	boog. op.	4	3	11
12	Cuyt	1651	5	boog. band.	3	..	1.
18a	" (Jan B)	1655	5	boog.	7 kv. 3	3	111
17	ons.	1662	8	boog. op. band.	6 kv.(z)*	2(z)	..
25	Waterloo	xvii B	7	boog. op. band.	5 kv.	3	11
39	Reghman	xvii B	7	boog.	4 kv. 3 op.	3	3 of 4
45	v.d. Heulen	1672	7	boog.	band. 6 kv. 3	3	11
47 (+42)	v. Oift	xvii B	8	boog. op. band.	5 kv. 3	3	11
44	v. Cell	1683	8	boog?	band. 6 kv. 3	3	11
49	Redemaker	ca 1700	7	boog.	4(z)*	..	..
55	Berckenboom	ca 1700	8	boog. op. band.	6 kv.(z)*	2(z)	..
58	Pronk/R.	1733	1	..	5 kv. 3	3	111
58	" / Ph.	1741	-	boog. band.	6 kv.	3	11
60f	"	1728	-	boog. band.	4	..	1.
61	"	v. 1733	-	boog. op. band.	6 kv.(z)*	2(z)	..
66	Spilman	xviii B	-	boog. band.	5 kv. 3	2	111
70	v. Liender	1752	-	boog. op. band.	6 kv.(z)*	2(z)	..
75	Hoogers	1776/88	-	boog. band.	6 kv.	3	11
89	"	1756	-	boog. op. band.	6 kv.	3	11
91	Kruseman	1756	-	boog. op. band.	6 kv.(z)*	2(z)	..

TOELICHTING: boog. = boogfries. op. = openingen reeks afw. band. = horiz. band m. overkraging. kv. = klein venster. (z) = 2 zwidgevel; overige gesevens betreffen de noordgevel.
CONCLUSIES - kantelen: gemiddeld 7, vordw. beg. xviii (1726)
- vrijwel steeds boogfries boven band, vaak openingen daartussen.
- Noordgevel even vaak 5-7 kv. dan van 2 vensterreken als van 2 venster reeksen !! 2 zwidgevel steeds 6 kv. boven 2 veelichten.
(kolom 8) * C.L. TEMMINCK GROLL 10.88

Afb. 9. Herbouw van welke burch? C.L. Temminck Groll, Inventarisatie van details aan de Reuzentoren op historische afbeeldingen, 1988.

Afb. 10. Leper, Ruïne van de Lakenhal, 1918. Afbeelding in: Herman Stynen, Georges Charlier en Ans Beullens, Het verwoeste gewest 15/18, [Brugge 1985].

von Menschen, die mit ihrer Geschichte nicht fertig werden und sich den Schein einer anders verlaufenen Geschichte vor Augen führen wollen. Rekonstruktionen sind ein Symptom für das Phänomen, das Alexander und Margarethe Mitscherlich bereits 1967 als "Die Unfähigkeit zu Trauern" beschrieben haben.⁴⁵ Monumenten moeten in hun echtheid, in hun historische substantie behouden blijven, omdat ze in die vorm een dunne en breekbare band vormen met onze geschiedenis. Als onvervalste getuigen kunnen ze ons inspireren tot nieuwe vormen van omgaan met onze bebouwde omgeving, tot betere architectuur en stedenbouw en tot het invoelen van hoe het werkelijk geweest is.

Nabootsingen, hoe geraffineerd ook, kunnen dat doel niet dienen, omdat ze ons inlevingsvermogen en onze gevoelens niet voldoende prikkelen: een echt monument is eenmalig. Ze kunnen echter zinvol zijn, wanneer het gaat om het laten voortleven van unieke bouwwerken met symboolwaarde, bepalend voor het beeld van een stad of dorp, die door een grote calamiteit verloren zijn gegaan en daarenboven nog een plaats hebben in het geheugen van de levende generatie. Een

dergelijke reconstructie is mogelijk, wanneer er een goede documentatie aanwezig is en wanneer er geen bestaande waarden verloren gaan. De toren van de San Marco in Venetië, de lakenhal in Leper en de binnenstad van Warschau zijn op deze wijze opnieuw verrezen, zoals de brug van Mostar ongetwijfeld herbouwd zal worden. Deze nabootsingen kunnen zonder twijfel sterke emoties oproepen bij hun bezoekers. Het gaat echter niet meer om daden van monumentenzorg, maar om nieuwe scheppingen op oude plekken, die de vorm van de verdwenen monumenten weer oproepen.

Deze uitgangspunten gaan voor de Valkhofburcht amper op. Het ontbreken van de burcht en de inrichting van het huidige park roepen de emotionele herinnering op aan het politieke sloopbesluit van 1796. De door de tuinarchitect subtiel geëncèneerde leegte is het monument van een al sinds generaties verdwenen monument dat onvoldoende gedocumenteerd is en eigenlijk alleen nog beleefd kan worden door de magistrale schilderijen van Jan van Goyen en de prenten van Hendrik Hoogers. Het wandelen rond en door een nieuw gebouwde burcht zal in het beste geval leiden tot respect voor een geraffineerd opgeroepen historiserend decor of waardering voor nieuwe architectonische kwaliteiten, maar zal nimmer een historische ervaring kunnen zijn. Het gebouw zal zijn monumentwaarde in de komende eeuwen op een moeizame wijze dienen te bevechten.

Het verlangen naar de Valkhofburcht, naar het silhouet van Nijmegen van voor 1795, lijkt een symptoom van onvrede met de manier waarop heden met de waarden van de historische stad wordt omgegaan. Nog steeds dreigen waardevolle overblijfselen uit het verleden te verdwijnen of onherkent aan van karakter te veranderen. Het verlangen naar de Valkhofburcht moet een verlangen blijven en omgebogen worden tot een signaal om behoedzamer met het verleden om te gaan. De woorden van A.W. Weissman uit 1910 zijn nog steeds actueel: 'Waarom wordt een ruïne herbouwd? Is er behoefte aan kasteelen, hetzij dan in Romeinschen of Middeneeuw-schen trant? Natuurlijk heeft de twintigste eeuw die niet nodig; men bouwt ze alleen voor de aardigheid. Voor de aardigheid verrezen de kasteelen van koning Lodewijk II in Beieren, voor de aardigheid liet de Duitsche keizer ruïnes weder opbouwen, voor de aardigheid werden de Grafelijke Zalen in Den Haag vernieuwd, voor de aardigheid staat het huis De Haer in de weilanden van Utrecht. Welke reusachtige bedragen aan het restaureeren van zulke gebouwen, hetwelk met vernieuwing gelijk staat, besteed moeten zijn, begrijpt zelfs de leek. Die bedragen hadden kunnen dienen voor andere doeleinden, zij hadden gebruikt kunnen worden, om de hedendaagsche kunstenaars in staat te stellen te toonen wat zij vermogen'.⁴⁶

3. De gevolgen: herbouw en de geheimen van de ondergrond, de monumenten en het park

Geheel los van het antwoord op de vraag of een 'herbouw' van de Valkhofburcht op grond van de beschikbare gegevens wel verantwoord is, zal men zich ook de vraag moeten stellen

of het oprichten van een groot bouwwerk ter plaatse van het huidige Valkhofpark wel wenselijk is. Er is immers geen sprake van dat er gebouwd gaat worden in een maagdelijke omgeving, maar binnen de cultuurhistorische context van twee millennia. Een grootschalig bouwproject zal – hoe dan ook – ernstige consequenties hebben voor de bestaande waarden van het cultuurlandschap. We moeten hier onderscheiden tussen de met het blote oog niet direct zichtbare archeologische waarden – het terrein is van rijkswege beschermd als archeologisch monument – en de waarden die de spaarzame nog bestaande resten van de voormalige burcht vertegenwoordigen alsmede de door de tijden heen meegeëvolueerde overblijfselen van een na de afbraak van de burcht hier aangelegd park in romantische landschapsstijl. Beide elementen, zowel de architectuur(fragmenten) als de parkaanleg, genieten overigens rijksbescherming.

Vanuit archeologisch oogpunt bezien, mag het Valkhof wel het Troje van Nijmegen genoemd worden: hier, op een strategisch gelegen heuvel hoog boven de rivier, met een ook vandaag nog betoverend uitzicht op het stroomgebied van Rijn en Waal, vestigden zich achtereenvolgens Kelten, Bataven, Romeinen en Franken en bouwden Karolingers, Ottonen en Hohenstaufen hun residenties. Hier lag het bij Tacitus genoemde *oppidum Batavorum* en het *Batavodouron* van Ptolemaeus. Dit was de plek waarvan Einhardt, Karel de Grote's contemporaine biograaf, zegt dat de keizer er een schitterend paleis bouwde 'te Nijmegen boven de rivier de Waal, die het eiland der Bataven zuidwaarts omspoelt', hetzelfde 'zeer fraaie paleis' dat keizer Frederik Barbarossa volgens een andere chroniqueur in 1155 'op de meest passende wijze herstelde'.⁴⁷

De bouwgeschiedenis van de opeenvolgende vormen van bewoning op het Valkhof is een van de best bewaarde geheimen van Nijmegen. Door de continuïteit sinds de prehistorie op een terrein van beperkte omvang heeft iedere tijd er zijn sporen achtergelaten en is er een uiterst complex patroon en een ingewikkelde gelaagdheid in bewoningsresten ontstaan.

Afb. 15. Cornelis Pronk, De absis van de Sint Maartenskapel in haar oorspronkelijke context. Pen en penseel, grijs gewassen, 1728. Coll. Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan'.

Daarbij is de aarde meer dan eens grondig omgewoeld; laatstelijk in de jaren van de afbraak van de burcht, waarbij ook de fundamenteën, voor zover ze uit het waardevolle tufsteen bestonden – en dat zijn dus die uit de tijd van vóór de introductie van de baksteen, rond 1300 –, grotendeels zijn uitgebrouwen. Alleen daar waar ze een grondkerende functie bezitten, moest men ze noodgedwongen laten zitten. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het enige restant van een ronde muurtoren uit de twaalfde eeuw, die de statische beveiliging aan de steile noordhelling biedt voor een ander beroemd monument: de lange tijd als 'Karolingisch' betitelde veelhoekige kapel, die kerkelijk gezien was toegewijd aan de H. Nicolaas en de H. Alexius en gebouwd moet zijn na de verwoesting van het koninklijke paleis ('een buitengewoon en onvergelykelijk bouwwerk') door Godfried, hertog van Neder-Lotharingen, in 1047.

Verder bevindt zich op het Valkhof nog de zogenaamde Barbarossaruïne, het restant van de in 1155 door Frederik Barbarossa ge- of verbouwde paltskapel. Het voortbestaan van de beide kapellen is te danken geweest aan de Nijmeegse jurist mr. Johan In de Betouw, die ze geheel in de traditie van de hardnekkige mystificatie als vermeende 'heidensche' relictten uit de Oudheid – dus als Romeinse tempels – beschouwde en van de slopers wist terug te kopen om ze als monumenten voor de stad te bewaren.

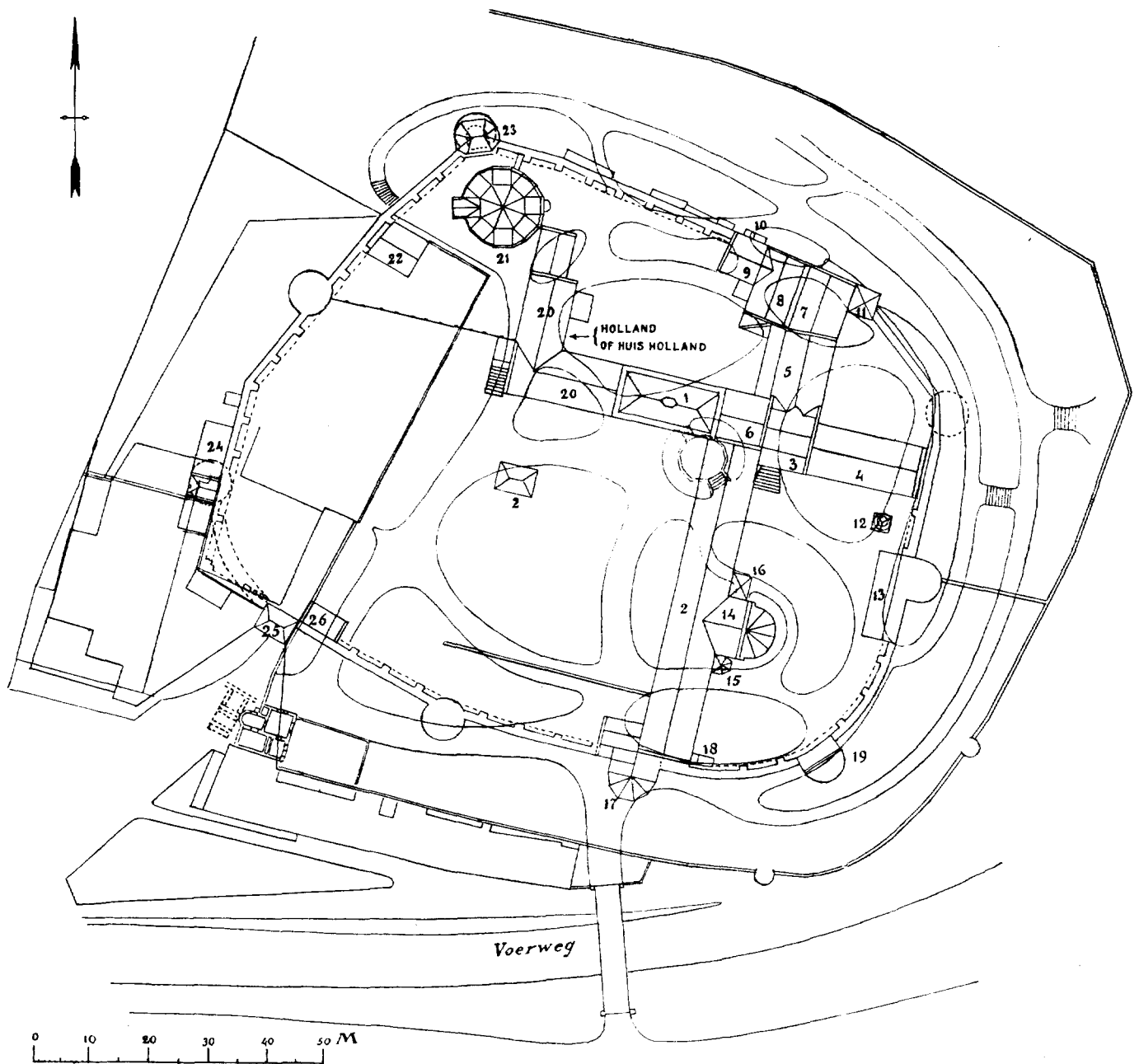
Eveneens bewaard gebleven, zijn de – sterk gerestaureerde – resten van een stadsmuur om het Valkhof uit het tweede kwart van de veertiende eeuw, waarin nog twee halfronde, van schietgaten voorziene torenfragmenten. De muur vervult tegenwoordig een grondkerende functie.

Opmerkelijk, want onverwacht, is de aanwezigheid van een betonnen bunker uit de Tweede Wereldoorlog, aan de noordzijde van het plateau gebouwd door de Duitse bezetting en het meest recente bewijs van de door de eeuwen heen kennelijk onverminderd strategische betekenis van de plek.

Indien het project tot herbouw van de burcht op het Valkhof nu doorgang zou vinden, heeft dat niet alleen ernstige consequenties voor het bodemarchief, maar ook voor de nog resterende monumentale bebouwing alsmede voor het huidige park.

Archeologie

Zoals uit het voorafgaande duidelijk geworden mag zijn, herbergt het Valkhof een schat aan informatie over het ontstaan van Nijmegen; immers, hier op de plaats van de voormalige burcht ligt de kiemcel vanwaaruit zich de stad ontwikkeld heeft. Het herbouwplan benadrukt weliswaar dat een wetenschappelijk verantwoorde opgraving aan de uitvoering van het bouwplan vooraf dient te gaan. Daarbij wordt echter voorbijgegaan aan de nare bijkomstigheid dat het bodemarchief slechts eenmaal 'gelezen' kan worden. Een opgraving betekent immers tegelijk de vernietiging ervan. De geschiedenis van de archeologie heeft inmiddels geleerd dat iedere generatie andere vragen stelt, andere interesses heeft. Nog slechts enkele decennia geleden ging alle aandacht uit naar

Afb. 16. Afbeelding uit Paul Leendertz, Het Valkhof te Nijmegen. Dertien afbeeldingen en een kaart met bijschrift. Arnhem 1930. 'Plattegrond van het Kasteel. Met den tegenwoordigen toestand in rood. Gestippeld hetgeen nog onder den grond aanwezig is.'

het Romeinse verleden en stonden de middeleeuwen en alles wat later kwam daarbij ver in de schaduw. Bij alle wetenschappelijke onderbouwing ziet men vaak alleen wat men zoekt: is dat het grafveld uit de Bronstijd, de laat-Romeinse vesting, het Karolingische paleis of de Staafische palts? Zijn het de geologische structuren, de maatschappelijke veranderingen of de planologische ontwikkelingen? De archeologi-

sche site van het Valkhof heeft eenvoudigweg teveel importantie om in één keer op de schop genomen te worden. Daarbij zou men zich bovendien de vraag moeten stellen of een complete opgraving – en dus vernietiging – wel wenselijk is. Zou het niet veel gepaster zijn te trachten op een behoedzame wijze het geheim van het Valkhof te ontrafelen, waarbij men als een chirurg hier sondeert, daar een gerichte sleuf trekt en

alle denkbare geavanceerde meet- en kijkmethoden inzet om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen, zonder dat het Valkhof zelf in zijn materie wezenlijk aangetast wordt. Een dergelijke aanpak zou onzes inziens stroken met de piëteit waarmee een plek als het Valkhof sinds de sloping behandeld is en die het ook in de toekomst verdient. Een nog in het positivisme van de negentiende eeuw wortelende houding ten opzichte van de materie doet geen recht aan de tot mystificatie prikkelende aura die rond het Valkhof hangt en waarvoor – zo is inmiddels gebleken – niet iedere bestuurder en projectontwikkelaar een zintuig heeft. De toegeving van de laatsten dat nog in de bodem aan te treffen fundamenteën en dergelijke in de nieuwbouw geïncorporeerd kunnen worden, kan amper serieus genomen worden: de huidige bouwvoorschriften staan niet toe dat een gebouw van een dergelijke omvang als men zich voorstelt gegrondvest wordt op de authentieke, maar ongetwijfeld brokkelige of rudimentaire resten van vele eeuwen geleden.

Een herbouw betekent dus hoe dan ook de totale vernietiging van alles wat zich in de bodem bevindt – en dat is veel meer dan de 30 procent bebouwd oppervlak die de initiatiefnemers ons voorspiegelen. Immers, een ruim areaal rondom de rooilijn van het gebouw zal te lijden krijgen van de bouwwerkzaamheden, van de maatregelen die moeten genomen worden om de statische veiligheid in de Valkhofheuvel te garanderen en om de aanleg van leidingen en aan- en afvoeren mogelijk te maken.

Monumenten

De consequenties van een mogelijke herbouw van de burcht zijn voor de bestaande monumentale bebouwing al evenmin gering. De als centraalbouw op zichzelf staande Sint-Nicolaaskapel komt er in de plannen nog het beste vanaf, al zal zij in het niet vallen bij de cyclopische dimensies van de gereconstrueerde donjon of reuzentoren.

Afb. 17. Het Valkhofpark in de eerste decennia van zijn bestaan. Gerardus Johannes Bos, Het Hof, lithografie door P.W.M. Trap, uit: G.J. Bos, Gezigten van Nijmegen ... 1856. Coll. UB Leiden.

Afb. 18. Een van de allereerste foto's van het Valkhofpark, 1871. Coll. Gemeentearchief Nijmegen.

Ernstiger wordt het met het nu als ruïne overgeleverde restant van de Sint-Maartenskapel, die als de eigenlijke paltskapel beschouwd moet worden. Zij was volgens de beschikbare afbeeldingen ingebouwd in de lange, noord-zuid verlopende paleisvleugel. Maar zelfs een leek kan zien dat de uit tufsteen opgetrokken kapel veel ouder is dan de bakstenen gevels die haar aan weerszijden omsloten. De vraag rijst dan, hoe de aansluiting in het interieur is geweest. Voor de herbouwers buitengewoon interessant is het te weten dat de absis van de Sint-Maartenskapel zoals die zich nu vertoont het resultaat is van een of meer verbouwingen. De sporen van een later ingebrachte, op gewelven rustende vloer hebben er in het verleden aanleiding toe gegeven te spreken van een dubbelkerk, een kerk in twee verdiepingen, maar het kan ook een kerk met een krypte zijn geweest. Er zijn zelfs wetenschappers die er helemaal geen kerk, maar een hoge, wereldlijke troonzaal voor de keizer in zagen en in de lage onderkrocht een manege aanwezen. De proportionering van de buitenzijde van de absis door middel van lisenen en friezen vertoont, vreemd genoeg, precies het omgekeerde beeld: een hoog benedendeel en een lage bovenzone. Kortom, het is volsterkt onduidelijk hoe de binnenruimte eruitgezien heeft en hoe men zich de aansluiting op de paleisvleugel moet voorstellen. Toch zal er bij een herbouw een keuze gemaakt moeten worden, een keuze die alle andere opties in één keer ongeldig verklaart. Bovendien zal een bouwkundige inpassing van de ruïne in een reconstructie van de laatst bekende fase onherroepelijk een aantasting van het bestaande muurwerk betekenen en het zicht op de dwarsdoorsnede, zoals men die nu heeft, ontnemen.

Datzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de overige resten van torens en ommuring.

Het park

Een lange tijd – en ook nu nog vaak – veronachtzaamd aspect van de te beschermen waarden op het Valkhof wordt ge-

vormd door de aanwezigheid van de resten van een landschapspark in romantische stijl.⁴⁸ En dan spreken we nog niet eens over de ecologische waarde als 'groene long' midden in de versteende stad – dat valt buiten het bestek van dit tijdschrift –, maar over de cultuurhistorische waarde.

De afbraak van de burcht was nog maar net een feit, toen in 1797 het terrein 'op verzoek der Stad Nijmegen, aan dezelve door de Landschap afgestaan [werd] om op eene luisterrijke en voor de Stad voordeelige manier te kunnen worden beplant, en tot een wandelplaats aangelegd, tot genoeg en ten gemeenen gebruike der Burgeren en Ingezetenen'.⁴⁹ Daarmee is het Valkhof het oudste openbare stadspark in landschapstijl van Nederland en behoort het tot de alleroudste in Europa.⁵⁰ Als tuinarchitect wordt in datzelfde jaar in de raadsstukken genoemd 'den beroemden Architect Zoker', met wie niemand anders dan Johann David Zocher sr. (Straatsburg 1763-1817 Soestdijk) bedoeld kan zijn. Hij werkte enigszins in de stijl van de grote theoreticus op het gebied van de tuinarchitectuur C.C.L. Hirschfeld, die al in zijn tussen 1779 en 1785 verschenen *Theorie der Gartenkunst*⁵¹ de inrichting van openbaar toegankelijke parken voorstelde – tot dan toe werden parken uitsluitend voor privé-gebruik aangelegd rond adellijke huizen of op koninklijke domeinen – die behalve een recreatief ook een ethisch en een didactisch doel zouden moeten dienen.

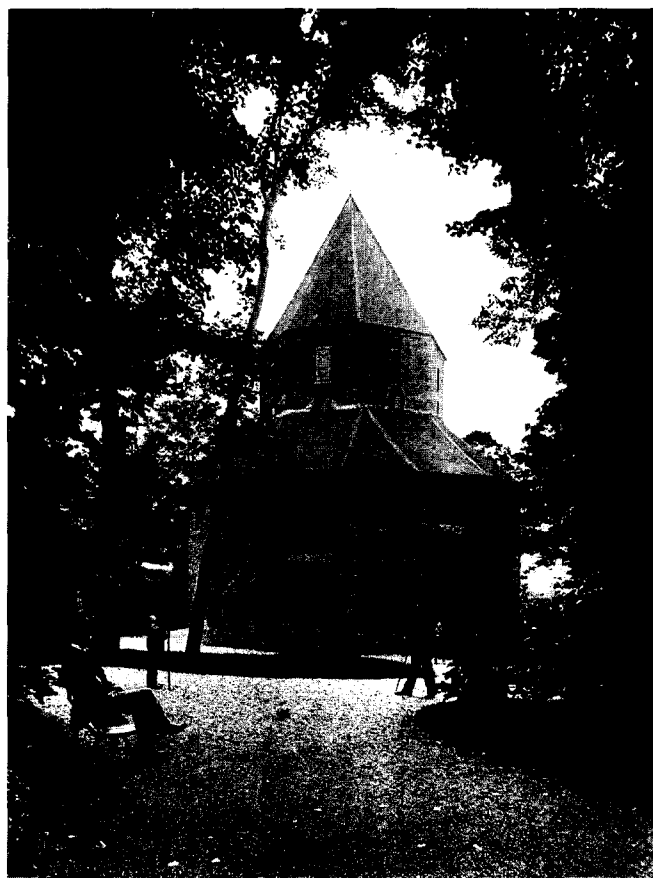
Op de eerste plaats zouden zulke parken de stadsbewoners de natuur lokken en hen verre houden van verderflijke uitpattingen in de stad. Bovendien zou de zedelijkheid van de verschillende standen versterkt worden; hier ontmoetten zij elkaar immers op ongedwongen wijze, wat de vriendelijkheid en hulpvaardigheid over en weer zou bevorderen. En vervolgens diende het stadspark ook een middel te worden in de opvoeding van het volk. Het park zou iets moeten vertellen over de geschiedenis door middel van de plaatsing van merkwaardige gebouwtjes, gedenktekenen of leerzame en vermanende opschriften, die gewag maken van historische feiten. Daaraan zou de geest van het volk zich kunnen laven.

De situatie die Zocher op het Valkhof aantrof, kwam bij uitstek tegemoet aan de smaak van de tijd. Het hier door hem in 1799 aangelegde en in 1832 door Hendrik van Lunteren vrij ingrijpend gewijzigde park is dan ook een schoolvoorbeeld van een landschapspark in de stijl van de romantiek, en de ruïne van de Sint-Maartenskapel speelt daarin een hoofdrol.

Het park bestaat in hoofdzaak uit een krans van hoogopgaand geboomte – aanvankelijk van gelijkvormige Italiaanse populieren en daarin een navolging van het in 1778 als populiereiland vormgegeven graf van J.J. Rousseau in het park van Ermenonville – die in zijn massawerking de herinnering aan de burcht levend houdt. De feitelijke afwezigheid van de burcht wordt gesymboliseerd door een ovale open ruimte, een *locus sacer*⁵², die men bereikt via kronkelige paden en die uitmondt in de ruïne van de Sint-Maartenskapel. Zichtassen naar aandachtspunten buiten het park herinneren nog aan de formele tuinarchitectuur van de baroktijd. Het uitzicht op het omringende landschap is nadrukkelijk in het parkontwerp be-

trokken, zo bijvoorbeeld vanaf een vooruitgeschoven plateau met zitbanken vóór de Sint-Nicolaaskapel, die het dichte geboomte van het park als achtergrondcoulisse heeft gekregen. De ruïne is in het park, dat overigens geheel met het oog op de ruïne geconcepieerd is, op te vatten als een requisiet van het 'the Picturesque' (het Schilderachtige), samen met 'the Beautiful' (het Schone) en 'the Sublime' (het Verhevene) de drie pijlers van de romantische esthetica.⁵³

Het is een van de wezenskenmerken van de romantiek dat ze de menselijke geest projecteert in het landschap. Zo ontstaat er een wisselwerking tussen landschap en gemoedstoestand. In het park imiteerde men op een geconcentreerde manier het natuurlijk landschap en voorzag het daarbij van betekenissen. Hoogteverschillen, slingerende padjes, bruggetjes, afwisseling van groene open gazons met dichte bosschages vonden daarin evenzeer hun plaats als door mensenhand gemaakte zaken die door de natuur als het ware teruggenomen waren: ruïnes. De ruïne lijkt te willen zeggen: 'Wat door de mens is opgebouwd, wordt door de natuur weer vernietigd'. Het vervallene wordt een thema in de kunst en fungeert als metafoor voor de vergankelijkheid. De voorliefde voor ruïnes

Afb. 19. De zogenaamde 'Karolingische' of Sint-Nicolaaskapel, nog niet gerestaureerd, in een ingekleurde foto van rond 1900. Coll. Gemeentearchief Nijmegen.

in parken ging zo ver dat men er zelfs toe overging kunstmatige ruïnes als *follies* op te bouwen, als echte ontbraken, bijvoorbeeld The Ruined Arch in Kew, Surrey (Engeland) uit 1760, of de Römische Ruine in het park van Schönbrunn, bij Wenen (1778).

De bedoeling van zo'n romantisch landschapspark vol verwijzingen was de wandelaar te beïnvloeden in zijn gedachten, zijn fantasie te prikkelen en hem stap voor stap te wijzen op de diepere waarden van het leven. Daartoe behoren behalve ruïnes ook grafmonumenten, treurwilgen of borden met opschriften. Het huidige Valkhof kent nog steeds twee van die teksten: *Hic stetit, hic frendens aquilas, hic lumine torvo / Claudius, ultrices vidit adesse manus en Quem dabis, haec possit qui dare cuncta locum?*⁵⁴ Oorspronkelijk bevonden zich nog het vermanende opschrift *Sint tibi mille oculi, sit tibi nulla manus* en de vrije vertaling daarvan: "Gij die hier het schoon komt roemen/houdt uw hand van loof en bloemen" op een houten poortgebouw. Opmerkelijk is op zijn minst het politieke opschrift bij een marmeren borstbeeld van keizer Napoleon, in 1811 geplaatst in de absis van de ruïne:

César et Charle magne revivent en Lui, dat begrijpelijkerwijs slechts een kortstondig leven bezat.

Bovendien laten afbeeldingen uit de begintijd van het park zien dat overblijfselen van de oude burcht als fragmenten van zuilschachten, kapitelen en gebeeldhouwde friezen uit de Romeinse, Karolingische en Staufische tijd op quasi-nonchalante wijze op het centrale gazon en in de onmiddellijke nabijheid van de ruïne neergelegd zijn.⁵⁵ Hirschfeld formuleerde het zo: 'De fantasie wordt door deze monumenten geprikkeld om zich te verliezen in voorstellingen die een geheime, maar rijke bron van genoeg en zoete melancholie bevatten'.⁵⁶

Dezelfde houding leeft ook bij Johan In de Betouw, de 'redder van de burchtkapellen', als hij zegt dat hij zijn necroloog van de burcht geschreven heeft 'ten einde in geheugnisse moge blijven een binnen deezer Stads muuren gewezen Rijks-Paleis, het welk zoo veele Keisers, Koningen en Vorsten onder zijn dak heeft geherbergd: zoo veele wetten aan het voornaamste gedeelte van Europa uit zijne geheimzaalen heeft voorgeschreven; en aan zoo veele alhier gele-

Afb. 20. Romeinse spolia als 'follies' in het nog jonge Valkhofpark. Detail uit de tekening van Hendrik Hoogers, Ruïne van een der Romeinsche Capellen overgebleven van het Valkhof te Nijmegen, pen en penseel, grijs gewassen, 1805. Links de resten van de Sint-Maartenskapel, rechts de Belvedere, overblijfsel van de stadsomwalling. Coll. en foto: Nijmeegs Museum 'Commanderie van Sint-Jan'.

gerde Romeinen, en Batavieren, in de kindsheid dezes Volks, als eene Grenssterkte aan den linker arm des Rhijns en Gallischen Waal-oever, tot een verblijf heeft gediend: En om teffens, bij het betreden van den grond, de treurige puinhoopen te beschouwen als spreekende bewijzen van de vergankelijkheid der tijden, en van de onbestendigheid der menschelijke zaaken en aller aardsche dingen.⁵⁷ Zo riep de ruïne voor de bezoeker van het park gedachten en gevoelens op die, waren de gebouwen nog intact geweest, niet opgewekt zouden worden; het park was een plek van meditatie en melancholie.

Als nu de ruïne met de zo essentiële open ruimte ervóór wordt opgenomen in een vleugel van de nieuwbouw, neemt men het park zijn hart. De functie van de ruïne en de Sint-Nicolaaskapel gaat geheel verloren. De zichtassen verdwijnen en de *locus sacer* zal opgaan in een toeristenattractie. Van het oorspronkelijk parkconcept blijven alleen nog maar wat losse struiken en bomen op een binnenplaats over. Hoewel de initiatiefnemers van het herbouwplan het behoud van het park keer op keer verzekeren, gaan ze geheel voorbij aan het feit dat een park als het Valkhof uit veel meer bestaat dan uit een verzameling struiken en bomen. Kortom: herbouw van de burcht betekent de vernietiging van het park.

4. Aanbevelingen: ... en hoe nu verder?

Uitgaande van de veronderstelling dat de huidige drie-voudige bescherming van het Valkhof, die als archeologisch monument, die als monument van geschiedenis en kunst, en die in het kader van het Beschermd Stadsgezicht Benedenstad, dit Europees topmonument ook in de toekomst zal weten te vrijwaren van aantasting en vernietiging, is het raadzaam om nu alvast aanbevelingen te doen voor het moment dat duidelijk wordt dat nieuwbouw op het Valkhof niet realistisch is.

Centraal in deze aanbevelingen staat de revitalisering van het park. In tegenstelling tot de Valkhofburcht was het oorspronkelijke Valkhofpark een typische vorm van *conceptual art*, waarbij de idee centraal staat en de uitvoering daarvan secundair is. Wat ligt er dan meer voor de hand dan het herstel van het in hoofdlijnen nog aanwezige landschapspark naar de situatie van het begin van de negentiende eeuw, dat wil zeggen: in zijn oude luister, compleet met al zijn verwijzingen en requisieten. Er zou dan een park ontstaan in de stijl van de Romantiek dat uniek voor Nederland is en een uitgelezen entourage zou vormen voor de beide burchtkapellen.

Concreet houdt de revitalisering het herstel van het in 1832 door Hendrik van Lunteren gewijzigde ontwerp in, met inbegrip van een uitbreiding in noordoostelijke richting door Lieven Rosseels uit 1886, een en ander wellicht volgens een opmeting uit 1926.⁵⁸ Daarbij zal voor de bepaling van details en de sfeer ook gebruik gemaakt moeten worden van de beschikbare contemporaine afbeeldingen, zoals die van Hendrik Hoogers. Daaruit kan alvast geconcludeerd worden dat er een verdichting van de beplanting, vooral van de onderbegroeiing, een heraanleg van smalle, kronkelende grindpaden en het

Afb. 21. Deel van een groot stenen grafmonument met de afbeelding van twee paarden en een paardenknecht. Eind eerste eeuw na Chr. Herkenbaar midden onder in de tekening van Hoogers. Coll. en foto: Provinciaal Museum G.M. Kam, Nijmegen.

in ere herstellen van het grote open gazon vóór de ruïne moeten plaatsvinden, met als doel het vergroten van het verrassingseffect.

Ter stimulering van gevoelens van melancholische aard bij het betreden van het park zou het gestoffeerd kunnen worden met afgietsels van de architecturale en sculpturale elementen, die oorspronkelijk afkomstig zijn van de burcht en nu bewaard worden in de Nijmeegse musea. De meest ideale toestand, die vanwege de kwetsbaarheid van het materiaal evenwel nooit bestaan zal hebben, vindt men in de tekeningen van Hendrik Hoogers. Het werken met afgietsels biedt nu eindelijk de mogelijkheid de typische sfeer van de romantiek hier te doen herleven.

Wil een tweede leven voor het Valkhofpark een kans van slagen hebben, dan zal ook de Sint-Nicolaaskapel daarin een functie moeten krijgen. Herinwijding voor de eredienst zal de kapel tot een levend monument maken. Te denken valt aan een gebruik ten behoeve van huwelijksluitingen, bij de jaarlijkse Maria-omdracht of gewoon om een kaarsje te branden.

Helaas is een dergelijke situatie in het huidig tijdsgewricht niet meer realiseerbaar zonder toezicht en vaste openingsuren in te stellen. Dit impliceert dat het park buiten die tijden afgesloten wordt, wat overigens vroeger ook gebeurde. Voor het toekomstige Museum Het Valkhof, op het naburige Kelfkensbosch gelegen, lijkt hier een toepasselijke rol weggelegd: het zou op de aanwezigheid van het monumentale park kunnen inspelen met een groots opgezet educatief programma, waarin de ontwikkeling en betekenis van de vroegere burcht en het huidige park worden belicht. Park en kapel blijven echter vrij toegankelijk.

Zo kan ook de wandelaar van de eenentwintigste eeuw te midden van het gedruis van de drukke stad tot zichzelf komen, indien hij, net als zijn voorganger van twee eeuwen geleden,

'op eene der zuilen rust, welke aan den voet der ruïne liggen, en nadenkt, dat op deze plaats hooge boomen, duizendkleurige bloemen, zandpaden en graszoden, den cederhouten vloer, de rijkvergulde wanden, de zuilengangen vervangen hebben, welke gewaarwordingen bruischen dan niet in het harte?'⁵⁹

5. Naschrift

Op 10 juni jl. heeft de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen een vergunning tot het doen van proefboringen op het Valkhof ter voorbereiding van het herbouwproject geweigerd.⁶⁰ Daarmee lijkt een definitieve streep te zijn getrokken door de plannen van de Valkhofvereniging en de projectontwikkelaar. Deze gaan evenwel onverdroten voort ...

Noten

- 1 Thomas Jefferson, *Writings*, New York 1984, 633/634. Met vriendelijke dank aan dr. D. Nicolaisen, Nijmegen, die ons op dit citaat attendeerde.
- 2 Over de rol van Nijmegen in de legende van de Zwaanridder zie: Geert H.M. Claassens, "De Zwaanridder en Nijmegen, Brabantse politiek in de literatuur", in: *Numaga* 38 (1991), pp. 19-40.
- 3 "De buitenmuren, het dak en den vloer [van de Sint-Nicolaaskapel] zijn welligt ten tijde van KAREL den grooten gebouwd, zoodat sommige oudheidkundigen gelooven, dat deze kapel vroeger zonder wanden was, en slechts als een hoofdaltaar der Batavieren en Romeinen moet beschouwd worden, waar zij, ter eere hunner goden, dagelijks offerden." C.H. Clemens, *De stad Nijmegen en derzelver omstreken*, Nijmegen 1837, pp. 19/20.
- 4 Zie voor een overzicht over alle plannen sinds de afbraak van de burcht tot 1995: Willem Jan Pantus, "Fantastisch Valkhof, Tweehonderd jaar dromen over een verdwenen monument", in: *Desipientia, Zin & Waan*, 2 (1995) 2, pp. 26-37; voor een presentatie van het herbouwplan van december 1995, inclusief de ambtelijke kanttekeningen: *Herbouw Valkhof-burcht, aandachtspunten notitie* (Gemeente Nijmegen, februari 1996); voor de presentatie van het herbouwplan voor een breed publiek: *Herbouw het Valkhof, het verleden voorbij* (bijlage weekblad *De Brug*, december 1995, ongedateerd, met computersimulaties). Citaten zijn, voor zover niet anders gekenmerkt, genomen uit de laatste publikatie.
- 5 Namelijk een afbeelding van de manege in een tot op heden onbekend deel van de burcht (W.J. Laquy, 1787, in: G. Lemmens (red.), *Het Valkhof te Nijmegen* (= *Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen*, nr.3), nrs. 211a en 211b).
- 6 *De Nijmeegse Stadskrant* 15 (1997), nr.3, p. 5.
- 7 Licht gevarieerd in: Lucas van Houtert, "Bouw Valkhofburcht verdeelt KUN. Ook bij wetenschappers staan gevoel en ratio tegenover elkaar", in: *KU-Nieuws* 25 (1996), nr.29, p. 7.
- 8 Over de afbraak, zie: H. de Heiden, "De ondergang van de burcht", in: *Het Valkhof te Nijmegen*, pp. 97-106.
- 9 Advies van prof.dr. C.J.A.C. Peeters, onder de titel "Herbouw van het Valkhof: een heilloze onderneming" afgedrukt in: *Valkhofforum*, congresbundel Nijmegen (= *ARTillerie* 6 (1988) nr.1), pp. 37-43.
- 10 Zie de brochure: *Stadsraadpleging Het Valkhof, rapportage*, Gemeente Nijmegen, april 1996.
- 11 Schrijven van de Staatssecretaris van O C en W, A. Nuis, aan het College van B&W van Nijmegen, dd. 24 januari 1997, zie elders in dit nummer.
- 12 *De Gelderlander*, 16 mei 1997.
- 13 [Steffie van den Oord], 'Initiatiefnemers Valkhofburcht blijven onverdroten doorgaan', in: *Gelders Dagblad*, mei 1997.
- 14 Vgl. *Denkmalpflege in Rheinland-Pfalz. Kopie, Rekonstruktion, historisierende Erneuerung. Tag der Denkmalpflege Rheinland-Pfalz und Saarland 1983. Jahresberichte 1982-1983*, Worms 1984; A. Hubel, 'Denkmalpflege zwischen Restaurieren und Rekonstruieren', *Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung* 7 (1993), 134-154. Bij ons het uitstekende: W.F. Denslagen e.a., *De tand des tijds. Restauratievademecum bijdrage 07*, 's-Gravenhage z.j.: 'Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten', *Restauratievademecum* 1991; A. Oosterman, 'Authentiek gereconstrueerd', *Archis* 1996, no. 6, pp. 30-31 en A. van der Woud, 'De ethiek van de ont-houding. De beoefening van het niets-doen bij restauraties', *Archis* 1996, no. 6, pp. 33-36. Over het debat onder restauratoren van schilderijen, beeldhouwwerken, etc.: N. Ex, *Zo goed als oud. De achterkant van het restaureren*, Amsterdam 1993.
- 15 H.-W. Kruff, 'Rekonstruktion als Restauration? Zum Wiederaufbau zerstörter Architektur', *Kunstchronik* 46 (1993), pp. 582-589, 585.
- 16 Zie W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987.
- 17 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle-Zeist, 1995. Het citaat van Cuypers is ontleend aan een onuitgegeven manuscript en te vinden op pp. 181-182.
- 18 *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage. In opdracht van den minister van waterstaat bewerkt door de Commissie van advies en uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst*, 's-Gravenhage 1907.
- 19 Van Leeuwen, a.w., pp. 182-193.
- 20 W.-J. Pantus, *De Doornenburg. Een beknopte beschrijving van het kasteel en zijn bewoners alsmede een rondgang en een opgave van de relevante literatuur*, z.pl., z.j. [1996].
- 21 P.H. van Mensch, *De geschiedenis van kasteel-museum Sypenstein*, onuitgegeven typescript, z.j.
- 22 C. Peeters, 'Een oud verlangen naar het nieuwe', *Jaarboek Monumentenzorg 1991*, Zwolle-Zeist 1991, pp. 8-26, 15.
- 23 J. Ruskin, *The seven Lamps of Architecture*, 'The Lamp of Memory, xviii-xx, oorspronkelijke druk 1849.
- 24 A.W. Weissman, 'Moderne antiquiteiten', *De Opmerker* 21 (1886), pp. 359-361, 367-369, 368.
- 25 'Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de Commissie tot toetsing van de Grondbeginselen en Voorschriften van 1917', *Bulletin KNOB* 6e serie, 3 (1950), pp. 105-110, 'Het restaureren van historische monumenten. Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden', *Bulletin KNOB*, 6e serie, 6 (1953), pp. 169-189.
- 26 'Restauratienota 1982. Nota over restauratie-beginselen opgesteld door een subcommissie ad-hoc van de Rijksc commissie voor de Monumentenzorg', *Jaarboek Monumentenzorg 1984*, Zeist 1984, pp. 87-134, met uitvoerige bijlagen en historisch overzicht.
- 27 J. Traeger, 'Ruine und Rekonstruktion oder Theorie und Praxis', *Kunstchronik* 47 (1994), pp. 288-296.
- 28 Geciteerd naar Van Leeuwen, a.w., pp. 181-182.
- 29 T. van Hoogevest, 'De restauratie van het middeleeuwse kerkgebouw', *Over restauratie en functie van middeleeuwse kerken. Symposium 1978 Utrecht*, Utrecht 1978, pp. 36-53, 39.
- 30 J. Traeger, 'Das Entsetzliche lässt sich nicht konservieren. Für den Wiederaufbau der Dresdner Frauenkirche', *Süddeutsche Zeitung*, 29 maart 1991, p. 16.
- 31 M. Provoost, e.a., *Re-Arch, nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen*, Rotterdam 1995, p. 27.
- 32 Juist J.J.P. Oud pleitte in 1949 en 1950 tegen herbouw van de bouwvallen van in de oorlog verwoeste monumenten vanwege het feit dat

- zij in hun incompleetheid nog iets verrieden van 'het sentiment, dat oorspronkelijk drager van zijn schoonheid was'. Van de Rotterdamse Laurenskerk wilde hij alleen de toren behouden naast een nieuw kerkgebouw in een andere stedenbouwkundige samenhang. Vgl. E. Taverne, 'Bouwen zonder make-up', *Wonen TABK*, 3 (1983), pp. 8-23.
- 33 Voorbeelden te over bieden de knappe interpretaties van bouwvondsten door onder meer B. Klück in de vele delen van de *Archologische en Bouwhistorische Kroniek van de Stad Utrecht*.
- 34 J. VerLoren, 'Wat nu? Een woord naar aanleiding van de opheffing der commissie van rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst', *De Nederlandse Spectator* 26 (1879), pp. 206-208, 215-216, 207.
- 35 *Bouwkundige Bijdragen* 4 (1884), pp. 257-258.
- 36 A.W. Weissman, 'Moderne antiquiteiten', *De Opmerker* 21 (1886), pp. 359-361, 367-369, 361.
- 37 W.F. Denslagen, a.w., pp. 168-171.
- 38 Knipsels in: 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief. Tweede afdeling. Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, 772. Over de restauratie van de 'Karolingische' kapel: Th. Knibbeler, *Jan Jacob Weve. Architect (1852-1942)*, doctoraalscriptie Nijmegen (KUN) 1989, pp. 99-102.
- 39 Vgl. voor de verschillende waarden die aan de monumenten gehecht kunnen worden onder meer de strijdschriften over de herbouw van het Heidelberger slot: G. Dehio, A. Riegl, *Konservieren, nicht restaurieren. Streitschriften zur Denkmalfpflege um 1900*, Braunschweig-Wiesbaden 1988.
- 40 C.L. Temminck Groll, 'Het Valkhof te Nijmegen en het herbouwen van verdwenen monumenten', *Valkhofforum*, congresbundel Nijmegen (= ARTillerie 6 (1988), nr. 1), pp. 19-37. H. Bouma, 'Niet aanraken: romantische ruïne. De moeizame balans tussen conserveren, in elkaar laten zakken en opknappen', *Binnenlands Bestuur* 41, 11.10.1996, pp. 20-22; H. van Dijk, 'Keizersdromen', *Archis* 1997, no. 1, 24-25; J. Renaud, 'Dossier Valkhof Nijmegen', *Bulletin KNOB* 87 (1988), pp. 244-247.
- 41 *De Gelderlander*, 16 mei 1997.
- 42 Peeters, a.w., pp. 39-41.
- 43 M. Metschies, 'Von der bösen Lust zum Rekonstruieren. Denkmalfpflege vor dem Sündenfall', *Rheinische Heimatpflege*, Neue Folge 29 (1992), no. 2, pp. 90-105, 101.
- 44 J.C.M. Michels, 'De idee-fixe van 'oude' luister: het Vijf Kerkenplan voltooid', *Bulletin KNOB* 90 (1991), pp. 117-131.
- 45 H.-W. Kruff, 'Rekonstruktion als Restauration? Zum Wiederaufbau zerstörter Architektur', *Kunstchronik* 46 (1993), pp. 582-589, 586.
- 46 A.W. Weissman, 'Het restaureren van oude kunstwerken. Voorzacht gehouden in het Koninklijk Oudheidkundige Genootschap', *De Bouwwereld* 9 (1910), pp. 157-161, 165-170, 168.
- 47 Vgl. P. Leupen en B. Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Chr. - 1247)*, (= Nijmeegse Studiën deel X, Nijmegen 1981), nrs. 2, 3, 22 en 148.
- 48 Zie hierover: Wilhelm A. Diedenhofen, 'Het Valkhofpark', in: G. Lemmens (red.), *Het Valkhof te Nijmegen* (=Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, nr.3), Nijmegen 1980, pp. 108-121, dat de grondslag voor iedere serieuze studie naar het Valkhofpark vormt. Sinds het verschijnen van dit artikel is het park nogmaals krachtig onderhanden genomen (ir. R. Roukema, 1984), waarbij het bomen- en struikenbestand flink is uitgedund, de paden zijn geplaveid en de ruïne met een hekwerk is afgesloten. Daarmee is precies het tegendeel gebeurd van wat de oorspronkelijke bedoeling van het park was.
- 49 Johan In de Betouw, *Lotgevallen en eindelyke ondergang van den van ouds alom vermaarden burgt binnen Nymegen*. [Nijmegen 1797], p. 77.
- 50 Zie Gerrie Andela, 'Van melancholisch peinzen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk. Oorsprong en geschiedenis van het volkspark', in: *Wonen-TABK* (1977), nr.9/10, pp. 12-28. Hierin wordt gesteld dat de Englischer Garten in München, op initiatief van keurvorst Karl Theodor aangelegd in 1787 door Benjamin Thompson en in 1807 gewijzigd door Ludwig von Seckell, het eerste 'volkspark' is, terwijl het eerste volkspark dat op initiatief van een stadsbestuur werd aangelegd, de Volksgarten van Maagdenburg, naar ontwerp van Peter Joseph Lenné, uit 1824 dateert. Het stichtingsjaar van het Nijmeegse Valkhofpark (1797) ligt hier dus ruim voor. Overigens werd het aangrenzende Keltkensbos al in 1598 en weer in 1622 volgens een strak stramien met linden beplant en van wandelpaden en zitbanken voorzien. Er is hier echter geen sprake van een landschapspark.
- 51 Christian Cay Laurenz Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst*, Leipzig 1779-1785, 5 dln.
- 52 H.D.J. van Schevichaven, *Sprokkelingen*, Nijmegen 1925, p. 9.
- 53 Zie over 'het Schilderachtige': Caroline van Eck, Jeroen van den Eynde en Wilfred van Leeuwen (red.), *Het Schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*. Amsterdam 1994. Daarin speciaal over het Valkhof: Willem-Jan Pantus, "'In schilderachtige schakeering". Over de ontwikkeling van de termen "schilderachtig" en "pittoresk" in de Nederlandstalige kunstliteratuur sinds de romantiek'. Met een chronologische lijst van vindplaatsen, pp. 54-73.
- 54 Respectievelijk: 'Hier stond Claudius [d.i. Julius Civilis], hier zag hij knarsetandend met grimmige blik de wrekende legers naderen', naar een vers van Constantijn Huygens, doelend op het neerslaan van de Bataafse Opstand in de herfst van 70 n. Chr. door Romeinse legioensonderdelen. Oorspronkelijk op een zitbank op het uitzichtplateau vóór de Sint-Nicolaaskapel, later aangebracht op de balustrade. En: 'Weet ge mij een plaats te noemen / Die op zoo veel schoons kan roemen?', ontleend aan een gedicht van Johannes Smetius sr. in Johan In de Betouw, *Chronijk van de stad der Batavieren ...*. Nijmegen 1784, 281. Beide teksten, benevens nog een tekst uit Tacitus, *Historiae*, L.V.19, worden al als opschriften vermeld in E.J.B. Schonck, *Lot-Gevalen van Nijmeegens burgt, gezegd het Valkhof*, Nijmegen 1805.
- 55 Zo bijvoorbeeld op een tekening van Hendrik Hoogers uit 1805, waarop behalve brokstukken die er daadwerkelijk gelegen hebben ook fragmenten die al vroeg hun weg naar het museum vonden, zijn afgebeeld. Goed herkenbaar is een deel van een groot stenen grafmonument met een afbeelding van twee paarden en een paardenknecht uit het begin van de eerste eeuw na Chr. De laatste zuilfragmenten en kapitelen zijn pas in de jaren tachtig van deze eeuw uit het park verwijderd en opgeslagen.
- 56 Geciteerd naar Diedenhofen, a.w., p. 113.
- 57 Johan In de Betouw, *Lotgevallen en eindelyke ondergang van den van ouds alom vermaarden burgt binnen Nymegen*. [Nijmegen 1797], pp. 77/78.
- 58 Reconstructie van het ontwerp van Zocher lijkt onrealistisch vanwege het onstabiele karakter en de korte levensduur van de door hem op grote schaal toegepaste Italiaanse populieren. Volgens E.B.J. Schonck, a.w., bestond het park overigens uit 'popel, els en linden / Wilg en eiken'.
- 59 Clemens, a.w., p. 23.
- 60 Schrijven van de Staatssecretaris van OCW, A. Nuis aan Heidemij Advies BV, regio Oost te Deventer, dd. 10 juni 1997, nr. Bb 96,141a LdW/mck, betr. aanvraag vergunning ex art. 11, tweede lid, van de Monumentenwet 1988 voor boringen op het archeologische monument Valkhof te Nijmegen. Hierin herhaalt de Minister zijn eerder ingenomen standpunt: 'Ik meen dat er in dit geval geen ruimte is voor grootschalige initiatieven, ook niet onder de noemer van historische reconstructie of inspiratie'.

Palas, Troonabsis en 'Camara Santa'. De zogenaamde Sint-Maartenskapel op het Valkhof te Nijmegen

Aart J.J. Mekking

Het Bouwwerk ten tijde van de eerste Saliërs

Het product van een 'hyperconsciëncieuze restauratie', zo noemt Gerard Lemmens de drie nissen in het inwendige van de zogenaamde Sint-Maartenskapel in zijn opstel 'De burcht van Barbarossa' uit 1980. Deze tekst maakt deel uit van het belangrijke boek dat bij wijze van catalogus verscheen bij de

Afb. 1 Zicht in het inwendige van de absis en de daarop aansluitende travee, vanuit het westen (foto auteur 1997).

tentoonstelling over het Valkhof, die in het genoemde jaar in de Commanderie van Sint Jan in Nijmegen werd gehouden, en waaruit ik rijkelijk heb geput voor dit artikel.

Het gaat om twee bijna even hoge als brede rondboognissen met een cirkelsegment als grondslag, die zich, halverwege de absismuur, respectievelijk tussen het eerste en het tweede en het vierde en het vijfde venster bevinden. Lemmens typeert deze als 'raadselachtig'. De middelste nis, die veel groter is, een rechte achterwand heeft, en door een dunne segmentboog wordt gedekt, bevindt zich pal onder het middelste venster. Lemmens kwalificeert deze nis als 'starend', en gaat ervan uit dat het hier een late ingreep in de substantie van het gebouw betreft. Alles wijst erop dat dit laatste juist is (afb. 1).¹

Het is een groot geluk dat stadsarchitect J.J. Weve in 1902 zo consciëncieus te werk is gegaan. Ook al kon hij, evenals Lemmens, deze nissen niet architectuurhistorisch plaatsen, eerbied voor de overgeleverde bouwsubstantie deed hem consolideren wat hij zag, en niet reconstrueren wat hij meende te begrijpen. Daardoor bleven de belangrijkste en tevens meest betekenisvolle sporen van een veel oudere fase van de 'Kapel' tot op heden behouden. Want waarom gaat het? In het artikel 'De zogenaamde Bernold-Kerken in het Sticht Utrecht. Herkomst en betekenis van hun architectuur' uit 1991, ga ik onder andere in op de oorspronkelijke aanwezigheid van segmentvormig ingebogen rondboognissen in de absismuur van wellicht al deze kerken. De toepassing ervan herleid ik tot de wens van de waarschijnlijke opdrachtgever, koning (1039)/keizer (1046-1056) Hendrik III om in verband te worden gebracht met de illustere dynastie der Ottonen. Deze was er immers in geslaagd het gezag van de Roomskoning over het altijd roerige Lotharingen, waarin de palts van Nijmegen een prominente rol speelde, te vestigen. Ook de afstammelingen van keizer Otto II, met wie de Saliër Hendrik III een nauwe band had, bedienden zich vanaf ca. 1025 van deze nissen in hun kerkbouw-concepten.²

Ook regerende Ottonen en hun medestanders maakten, in politiek geladen ambiances, graag gebruik van dit Romeins-keizerlijke motief. De twee meest prestigieuze bouwopdrachten van Otto I de Grote vertoonden een veelheid aan nissen: de absismuur van de keizerlijke grafcrypte van de kathedraal van Maagdenburg (na 968) en het keizerpaleis in dezelfde stad. Een fraai voorbeeld van nissen-architectuur in opdracht van een trouwe volgeling van de Ottonen was de aan Johan-

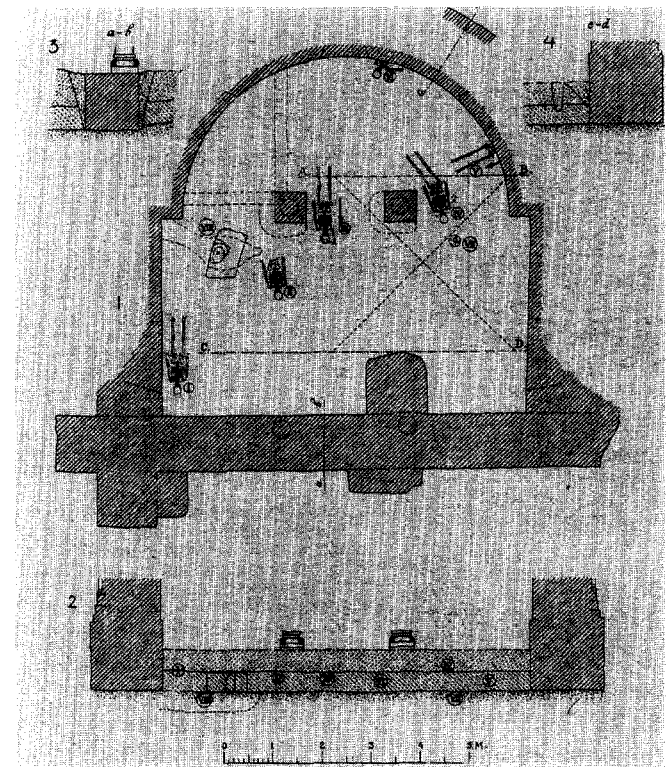
Afb. 2 Zicht in de absis op het, in wezen nog midden elfde-eeuwse, gedeelte onder de vensterzone met bijbehorende nissen, oculi en aanzetten van het 12e-eeuwse gewelf (foto auteur 1997).

nes de Evangelist gewijde grafkerk van bisschop (972-1008) Notger van Luik in de gelijknamige stad.³ Uit een vergelijking tussen de absiswand van de 'Maartenskapel' en die van een aantal 'Bernoldkerken' blijkt dat zich op de plaats van de late, rechthoekige midden-nis in Nijmegen een zelfde rondboognis moet hebben bevonden als aan weerszijden ervan. Alvorens nader in te gaan op de datering en de betekenis van de drie rondboognissen, moet duidelijk worden gemaakt dat deze niet uit de tijd van de Staufische keizers stammen, zoals door iedereen wordt aangenomen.

Het bewijs daarvoor is even snel als overtuigend te leveren. De nissen worden geheel of gedeeltelijk oversneden door de afzaten van de huidige absisvensters. Zij kunnen dus nooit deel hebben uitgemaakt van het concept voor de absis waartoe onder andere deze vensters behoren. Als men eenmaal bezig is het muurwerk van het inwendige van deze exedra aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen, dan kan men ook niet meer onder de conclusie uit dat de gewelven van de on-

derste ruimte in een reeds bestaande wand zijn ingewerkt. Men kan immers nog heel goed zien dat deze op tal van plaatsen werd weggehakt om de bouw van muraalbogen en gewelfaanzetten in een ander steenformaat mogelijk te maken. Daarbij kwamen de linker en de rechter oculus danig in het gedrang. Ook deze moeten dus deel hebben uitgemaakt van een vorig bouwconcept. Dat hiertoe ook de nissen in het hoger gelegen gedeelte behoren, blijkt uit het feit dat de nissen en de oculi op dezelfde verticale assen gelegen waren (afb. 2). De nissen en de oculi kunnen niet behoord hebben tot één doorgaande ruimte; dat zou immers in strijd zijn met het gegeven dat het motief van de drie nissen altijd laag in een absis, onder de vensterzone, werd toegepast.⁴ Omdat de beide ruimtes blijkbaar pas later door een stenen gewelf van elkaar werden gescheiden, zal dit in een eerder stadium door een houten vloer zijn gedaan. Het muurwerk vertoont inderdaad nog sporen die op een vloer met een enkelvoudige balklaag lijken te wijzen (afb. 2).

De westelijke begrenzing van de beide ruimtes is nog steeds zichtbaar: enige 'cyclopische' natuursteenblokken die, gezien hun formaat en plaatsing, naar alle waarschijnlijkheid tot de onderliggende muur behoren die de beide hoeken van de ruïne met elkaar verbindt en die als Karolingisch, ja zelfs Merovingisch wordt aangemerkt (afb. 3).⁵ Alle reconstructies of aanzetten daartoe, die suggereren dat de zogenaamde Maartenskapel een vervolg zou hebben gehad ten westen van

Afb. 3 Plattegrond en aanzichten van vondsten zoals opgetekend door J.J. Weve in 1910 (Thijssen 1980 [noot 2] afb. 2).

Afb. 4 Gedrukt korfkapiteel (laatste kwart 12de eeuw), afkomstig uit de 'Camara Santa' op de begane grond (Lemmens 1980 [noot 1] afb. 12).

Afb. 5 Gedrukt kelkkapiteel (laatste kwart 12de eeuw), afkomstig uit de 'Camara Santa' op de begane grond (Lemmens 1980 [noot 1] afb. 13).

deze vroegmiddeleeuwse muur, moeten als ongefundeerd van de hand worden gewezen. Hoewel voor zo'n westelijk gedeelte niet de minste aanwijzing bestaat, wordt het toch telkens weer gepostuleerd op grond van het axioma dat het hier om een dubbelkapel zou gaan.⁶ Alle wel beschikbare gegevens wijzen echter in de richting van de absidiale, centrale annex van een bepaald type Aula Regia waarin, op de verdieping, de konigstroon stond opgesteld. Op grond van de wel zeer karakteristieke dispositie van de 'Maartenskapel' houdt Gerhard Streich in zijn inmiddels klassiek geworden 'Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters' uit 1984, de mogelijkheid open dat in de 'bovenkerk' bij bepaalde gelegenheden de keizertroon zal hebben gestaan.⁷

Het onderhavige type Aula vindt zijn oorsprong in de herinterpretatie door keizer Otto I de Grote en zijn omgeving van de Aula Regia van Karel de Grote te Aken ten behoeve van het concept van de troonzaal van zijn nieuwe paleis te Maagdenburg. Terwijl in Aken de grote, ietwat verhoogd gelegen westelijke abside de keizertroon zal hebben omvat, en de noordelijke en zuidelijke exedrae, die dwars op de lengte-as van de zaal stonden, een ondergeschikte functie hadden, worden in Maagdenburg slechts deze, haaks op de zaal-as gebouwde, conchae overgenomen. In feite wordt de Karolingische Aula Regia van een langsruiimte in een dwarsruimte veranderd, hetgeen onder andere zal samenhangen met de ceremoniën die aldaar werden voltrokken. Voorzover valt na te gaan bevond de troonzaal van de complex en rijk ogende Maagdenburger Aula zich op de verdieping. Deze had waarschijnlijk twee beuken en een houten vloer. De westelijke exedra zal plaats hebben geboden aan de keizertroon.⁸ Van de Aula Regia te Nijmegen is niet meer bekend dan de noord-zuid richting en het feit dat de 'Barbarossa-ruïne' exact in het verlengde van de dwars-as van deze zaal zal hebben gelegen. Of dit gebouw nog elfde-eeuwse, of zelfs oudere bouwsub-

stantie bevatte, kan niet meer worden achterhaald.⁹ Ofschoon er wezenlijke punten van overeenkomst waren met de Aula te Maagdenburg, zoals de richting van de troon-absis en de toepassing van een houten vloer, was er een opmerkelijk verschil in de wijze waarop deze exedra aansloot op de zaal. In Maagdenburg gebeurde dat – zoals in Aken – op 'Romeinse' wijze, dat wil zeggen direct, zonder overgangstravee; in Nijmegen kan men nog steeds zien dat er een langwerpige travee tussen absis en zaal in werd geschoven. De introductie van een ruimtelijke 'schakel' tussen exedra en zaal komt overeen met de frequente toepassing van een koortravee tussen absis en transept in de streng modulair gestructureerde rijkskathedralen van de (vroeg) elfde eeuw.¹⁰ Zo ontstond op beide niveaus van de Aula Regia-annex een voorruimte die, evenals in het hoogkoor van een kerk, nieuwe mogelijkheden bood voor een meer passende en geregelde afwikkeling van het paleisceremonieel.

Een belangrijk deel van de bestuurlijke en juridische handelingen voltrok zich immers in de aula. Daarbij konden sacrale objecten zoals koninklijke regalia en andere voorwerpen uit de koninklijke schat of 'Capella', een rol spelen, en natuurlijk ook relieken van heiligen en gewijde kostbaarheden die behoorden tot de inventaris van de palts. Niet alleen in woord en gebaar, maar ook in het hanteren van betekenisvolle objecten konden ceremoniën in de Middeleeuwen hun hoogste uitdrukking vinden. Zo konden er geen eden worden afgelegd zonder relieken en kostbare liturgische boeken.¹¹ Waar werden al deze schatten bewaard? Daarop heeft nog niemand een bruikbaar antwoord kunnen geven. De suggestie dat dit de paltskapel zou zijn geweest, is weinig overtuigend. De voornaamste reden daarvoor is dat het begrip paltskapel zelf veel minder eenduidig blijkt dan meestal wordt gesuggereerd; zelfs als daarmee uitdrukkelijk het centrale kerkgebouw van een koningspalts wordt bedoeld. Daarom zal van geval tot geval moeten worden nagegaan waar het 'sacrari-

um' oftewel de schatkamer, was gelegen. Eén van de oudste en beroemdste voorbeelden is de 'Camara Santa' die koning (791-842) Alfonso II van Asturië tegen zijn paleis te Oviedo liet bouwen. Het betreft hier een eenbeukige dubbelkapel die op de begane grond diende als mausoleum voor de HH. Leocadia en Eulogio, terwijl in de ruimte op de verdieping een soort kluis was ingericht voor de rijksschat. Het gebouw staat merkwaardig genoeg bekend als paltskapel, maar heeft geen van de functies vervuld die daarmee gewoonlijk in verband worden gebracht.¹² Zowel qua architectuur als qua functie is de dubbelkapel of 'Capitolium' van het kapittel van Sint-Servaas die proost (ca. 1051-1086) Humbert rond 1080 tegen de noordzijde van het kerktransept liet bouwen, sterk vergelijkbaar met de 'Camara Sancta'. Op de begane grond bevond zich de zwaar beveiligde schatkamer, het 'Sacrarium inferius' of 'Neder-sacrarium', tegen de westwand waarvan een altaar was geplaatst. Telkens als de 'kluis' werd betreden, of wanneer er relikken ten behoeve van de liturgie uit werden gehaald, ging dat gepaard met vaste rituele handelingen, uit respect voor het 'heilige'. In de ruimte voor het 'Heildom' vergaderden 's zomers de kanunniken en werden de voornamesten onder hen begraven. Op de verdieping bevond zich een eenschepige kapel met rechtgesloten koor die, met name in de winter, tevens de functie van kapittelzaal vervulde. De kanunniken vergaderden dus voor en boven de grootste kostbaarheden, buiten het kerkgebouw de belangrijkste legitimatiemiddelen die zij bezaten.¹³

Zo troonde ook de keizer boven de 'Camara Santa' van de Nijmeegse palts, omgeven door groten uit het rijk. Dat is tenminste de functie die ik toedenk aan de crypte-achtige ruimte op de begane grond, onder de troonruimte. Het Maartenspatrocinium, dat traditioneel met de 'Barbarossa-ruïne' wordt geassocieerd, komt perfect overeen met deze functie. De eerste relik waarmee de Franken hun koningschap legitimeerden was immers de mantel van Sint Martinus van Tours. Deze 'capella' was dan ook de naamgever van de geestelijken die rond de koning verkeerden en hem begeleidden op zijn

Afb. 6 Noordwand van de travee ten westen van de troonabsis. Boogstelling met imposten waarvan de dagkanten vlak zijn gelaten als verwijzing naar het palas van een burcht (foto auteur 1997).

Afb. 7 De absis uit het oosten. Het muurwerk van de onderste geleding dateert nog gedeeltelijk uit ca. 1045 en werd in het laatste kwart van de 12de eeuw aan de buitenzijde van een klamp voorzien. In deze tijd werd de vensterzone herbouwd (foto auteur 1997).

reizen. De Maartensrelik vergezelde hen daarbij, en werd, zolang de koning zich ergens ophield, aldaar tijdelijk in een passende ruimte bewaard, zoals de 'crypte' te Nijmegen.¹⁴ Ik ga ervan uit dat in de absisroning op de begane grond een altaar stond opgesteld waaraan missen konden worden opgedragen ter ere van de aldaar, permanent of tijdelijk, bewaarde relikken en waarop deze konden worden uitgesteld en vereerd. Eenzelfde functie wordt door mij verondersteld voor de Sint-Ulrichskapel die rond 1130 tegen de zuidzijde van de Aula Regia te Goslar werd opgetrokken.¹⁵ Volgens mij heeft er dus nooit een aan Sint-Maarten gewijde paltskapel bestaan, evenmin als de aan Sint-Nicolaas gewijde centraalbouw deze functie bekleed kan hebben.¹⁶

Had de Nijmeegse koningsburcht dan geen paltskapel? In zekere zin wel; ik acht het niet onaannemelijk dat de aan Maria en Stephanus gewijde kerk die tot 1254 ter hoogte van het Kelfkensbos heeft gestaan, als zodanig heeft gefunctioneerd. Deze zou dan in oorsprong een keizerlijke eigenkerk zijn geweest, die aanvankelijk bestemd was voor de bewo-

ners van een domein of villa. Een dergelijk situatie heeft ook bestaan in de paltsen Zürich en Ingelheim.¹⁷ Leupen heeft er, in navolging van Oediger, en mede op grond van nieuwe argumenten, op gewezen dat veel pleit voor een oude connectie met de Keulse bisschop. Het Stephanus-patrocinium zou daarop kunnen wijzen, terwijl het Maria-patrocinium mijns inziens ontleend zou kunnen zijn aan de Akense Paleiskapel. Het dubbelpatrocinium zou dan parallel hebben gelopen met de tweeledige functie van de kerk in het Kelfkensbos: die van paltskerk en die van parochiekerk voor de omwonenden. Omdat de Keulse bisschop hier missie-arbeid had verricht en sindsdien verantwoordelijk was voor de zielzorg, werd het parochie-altaar aan Stephanus gewijd. Opnieuw lijkt onderzoek gewenst naar de patrocinia en de functie van de voorganger van de parochiekerk van Nijmegen op de Hundisberg.¹⁸

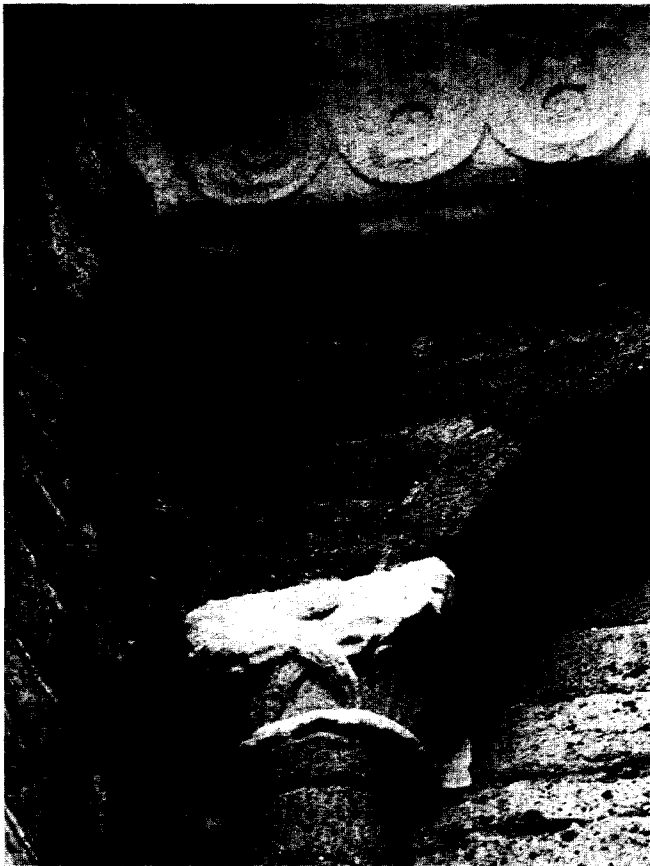
Op grond van de vorm van de nissen in de absiswand en het gebruik van tufsteen als bouw materiaal ligt het voor de hand deze bouw fase van de Maartenskapel in verband te brengen met de kerkbouwactiviteiten in het bisdom Utrecht ten tijde van Bernold en keizer Hendrik III.¹⁹ De Nijmeegse

bouwcampagne moet dan echter vóór het najaar van 1047 worden gedateerd, een 'terminus ante quem' die hierna nog zal worden toegelicht. Uit de vormgeving van de buitenhuid van de absis en het merendeel van de bouwsculptuur blijkt namelijk dat de annex van de Aula Regia in het laatste kwart van de twaalfde eeuw ingrijpend werd vernieuwd, of beter nog: grotendeels herbouwd. Dit laatste klopt wonderwel met hetgeen meer dan één schriftelijke bron weet te melden omtrent de herbouw en verfraaiing van de palts door koning (1152)/keizer (1155-1190) Frederik I Barbarossa en zijn zoon koning (1169) / keizer (1191-1197) Hendrik VI.²⁰

Het grootscheepse herstel was nodig geworden nadat de furie van de opstand der Lotharingse magnaten in het vroege najaar van 1047 over de palts had geraasd.²¹ Het Nijmeegse keizerpaleis, politiek-strategisch gezien één van de belangrijkste van het Heilige Roomse Rijk, was het symbool van de soevereiniteit van de koning van het Oostfrankische Rijk over Neder-Lotharingen. De grote feodale heren uit dit gebied, veelal in hun trots gestijfd door hun Karolingische afkomst, hebben zich eeuwenlang, telkens opnieuw gekeerd tegen elk centraal gezag. Daarom richtte zich de haat van Gottfried-met-de-Baard, hertog (1044-1047) van (Opper-) Lotharingen, en Boudewijn V, graaf (1035-1067) van Vlaanderen, tegen het Nijmeegse symbool.²²

Deze openlijke rebellie tegen de door God gegeven heerser over de 'Respublica Christiana' was een ongehoorde schanddaad, die onder andere met behulp van architectonische tekens moest worden goed gemaakt. Zo'n teken is, zoals ik onlangs in een afzonderlijke publicatie uiteen heb gezet, de Nicolaaskapel op het Valkhof. Dit heiligdom, gebouwd ter verzoening van God en ter vermaning van de mens, vertoont dan ook geen enkel spoor van de verwoesting uit 1047.²³ De 'Barbarossa-ruïne' was blijkbaar wel ernstig getroffen, waardoor ingrijpend herstel nodig werd. Als keizer Henrik III de bouwheer was van de troonabside en de 'Camara Santa' moet hij deze vóór de aanval op het Valkhof, en wel in het kader van de grootscheepse kerkbouwcampagne naar aanleiding van de dood van zijn vader, koning (1024)/keizer (1027-1039) Koenraad II, tot stand hebben gebracht.²⁴

De buitengewoon grote belangstelling die Koenraad II echter voor Nijmegen aan de dag had gelegd, maakt het weer aantrekkelijk aan zijn persoon te denken. Hij bezocht de Nijmeegse palts zes maal en zijn verblijf duurde geregeld enige weken. Op de feestdag van Petrus en Paulus (29 juni) 1036 ontving te Nijmegen, in het bijzijn van de keizer, de echtgenote van diens zoon, koning Hendrik III, haar kroon en haar nieuwe naam. Het is verleidelijk zich voor te stellen dat op deze hoogst feestelijke dag de pas gekroonde Cunigundis naast haar echtgenoot getrouwd zal hebben in de nieuwe exedra van de Aula Regia.²⁵ Een bezwaar tegen deze datering blijft echter dat uit de bouwopdrachten van Koenraad II niet blijkt dat het Ottoonse nissenmotief ooit enige rol speelde, terwijl het na diens dood, onder invloed van de Ottonen-zoon en rijkskanselier aartsbisschop Herimann II van Keulen, een prominente plaats kreeg in de rijksarchitectuur in Lotharingen.

Afb. 8 De vensterzone van de absiswand. Bladkapiteel in de zuidhoek. Hierboven is de kroonlijst te zien die naar het voorbeeld van een archivolt rond de toegang tot de 'Ridderzaal' in het palas van de burcht van Kleef, werd versierd (foto auteur 1997).

De Herbouw onder de Hohenstaufen

ANNO MILENO POSTQUAM SALUS EST DATA SECLIO / CENTENO JUNCTO QUINQUAGENO QUOQUE QUINTO / CAESAR IN ORBE SITUS FRIDERICUS PACIS AMICUS / LAPSUM CONFRACTUM / VETUS IN NIHIL ANTE REDACTUM / ARTE NITORE PARI REPARAVIT OPUS NOVIMAGI / JULIUS IN PRIMO TAMEN EXTITIT EIUS ORIGO / IMPAR PACIFICO REPARATORI FRIDERICO ('In het elfhonderd-vijf-en-vijftigste jaar sedert de wereld het Heil ten deel gevallen is, heeft de keizer van het aardrijk, Vrederijk (=Frederik), een vriend van de vrede, het gebouwencomplex te Nijmegen, dat omgevallen, ingestort, oud en bijna tot niets was teruggebracht, even vakkundig als schitterend hersteld. Julius (Caesar) heeft ooit (met de bouw ervan) een begin gemaakt, (toch) kan hij de vergelijking met de vredebrengende hernieuwer Vrederijk niet doorstaan'.) Deze monumentale inscriptie op een plaat van wit Carisch marmer (45 cm x 60 cm), die – zeker niet zonder bedoeling – uit een Romeinse zuilschacht werd genomen, lijkt zich oorspronkelijk in een van de muren van de kerk van Maria en Stephanus in het Kelfkensbos te hebben bevonden; een reden temeer om deze voor de paltskerk van Nijmegen aan te zien. Tegenwoordig kan men dit zeldzame type tekst lezen in het Nijmeegs Museum, de Commanderie van Sint-Jan.²⁶ Even zelfbewust en ondubbelzinnig is de boodschap die de beide Karolingsche zuilen uitdragen die ter weerszijden van de troon-exedra staan opgesteld. In het kader van de interpretatie van het programma van de binnenruimte van de troonabsis, aan het slot van dit artikel, kom ik hierop nog terug. Dat de beide opmerkelijke zuilen niet vóór de herbouw van de rijkszaal-annex kunnen zijn opgericht, blijkt uit de wijze waarop hun piedestallen in het muurwerk van vóór 1047 zijn ingebracht en uit de manier waarop de deklijst van de kapitelen met de (latere) vensterzone is vervlochten (afb. 2).

Ter weerszijden van de absis bevinden zich lagere muurdelen die aan de binnenzijde zijn voorzien van driedelige boogstellingen. De middelste ervan wordt gedragen door twee zuiltjes. Deze zijn voorzien van attische basementen met hoekblaadjes en kapitelen die uit de onderste helft van een teerlingkapiteel bestaan met gemarkeerde schilden. De kapitelen torsen dekplaten die aan de zijanten in één vlak liggen met de kapitelen en aan de voor- en achterzijde een meervoudige, naar voren springende profilering vertonen. De kapitelen zijn relatief laag en breed, evenals die tussen de vensters aan de buitenzijde van de absis (afb. 6). De basementen van de blind-arcades voor de troonabsis, en die onder de halfzuilen tegen de buitenwand, lijken zeer sterk op elkaar. De schildkapitelen van de inwendige wandarcades behoren tot een type dat gedurende de gehele twaalfde eeuw voorkomt. Zij vertonen enige gelijkenis met de kapitelen aan de buitenzijde van de absis van de kerk van St. Cäcilien te Keulen, die tussen ca. 1130 en ca. 1160 moeten zijn ontstaan.²⁷ Uit de beschrijving blijkt al dat we hier niet te maken hebben met kapitelen die in scheiboo-arcades worden toegepast, want daarvan vertonen de dekplaten ook zijdelings profilering, maar met dragers van gekoppelde boogopeningen in muren.

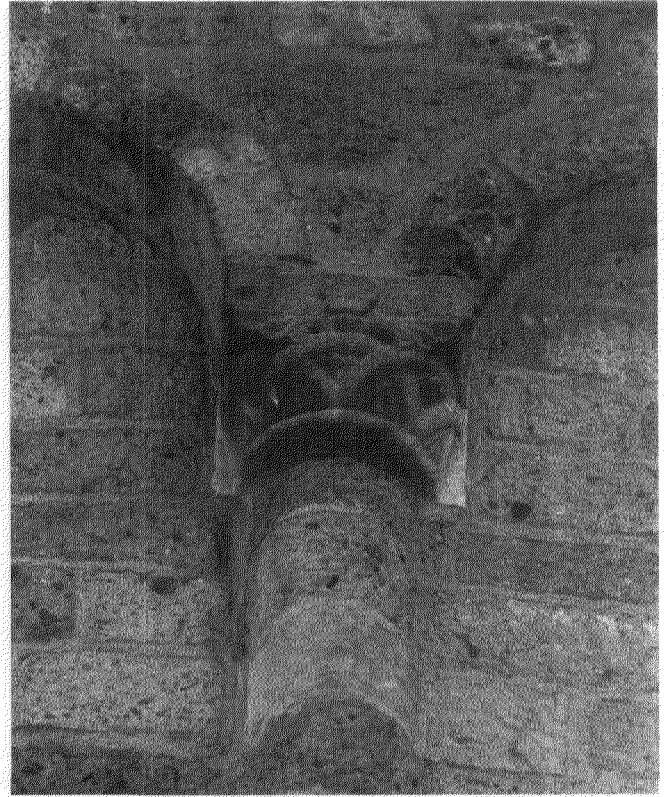
Afb. 9 Kleef, voormalige grafelijke en hertogelijke burcht. Fragmenten van twee archivolten van de voormalige toegang tot de 'Ridderzaal' van het palas. De buitenste heeft model gestaan voor de decoratie van de kroonlijst van de troon-absis van de palts te Nijmegen (Lemmens 1984 [noot 35], afb. 3).

Daarin kunnen we twee typen onderscheiden: de arcade-reeksen waarmee de buitenwanden van kruis- of pandgangen zijn voorzien en de bogenrijen die bij voorkeur ter belichting van representatieve ruimtes in het palas van een burcht of palts werden toegepast. In Schloß Büdingen (Hessen) bevindt zich in de grote zaal van het palas nog een sterk vergelijkbare 'Dreierarkade', die zich op een overeenkomstig niveau bevindt en waarvan de achterwand eveneens gesloten is. Dit laatste is echter het gevolg van een verbouwing, in Nijmegen moet het van stond af aan zo zijn geweest.²⁸

Vroeger waren op de bodem, ter plaatse van de voormalige 'Camara Santa' van de Nijmeegse palts, zuilschachten, basementen en ook een tweetal kapitelen te zien, die eens het gewelf hadden gedragen dat hier na het midden van de twaalfde eeuw moet zijn aangebracht. De kapitelen hebben de schandalige wijze waarop de gemeente Nijmegen reeds decennia lang met de bouwfragmenten van het Valkhof pleegt om te gaan, gelukkig overleefd omdat zij werden overgebracht naar de Commanderie van Sint Jan.²⁹ Evenals de andere kapitelen zijn zij eerder gedrukt dan gemiddeld van hoogte; het ene exemplaar heeft een korf als basisvorm, het andere neigt meer naar het kelkkapiteel. Beide zijn zeer sober gedecoreerd met enkelvoudige bladmotieven, waarbij de kern van het kapiteel gedeeltelijk vrij wordt gelaten (afb. 4, 5). Zowel de genoemde basisvormen als het gedeeltelijk onbedekt zijn van de kern keert terug aan de kapitelen waarmee de halfzuilen tussen de vensters aan de buitenzijde van de absis zijn versierd (afb. 8, 10-14).

Afb. 10 De vensterzone van de absiswand. Het tweede bladkapiteel uit het zuiden met antikiserende abacus (foto auteur 1997).

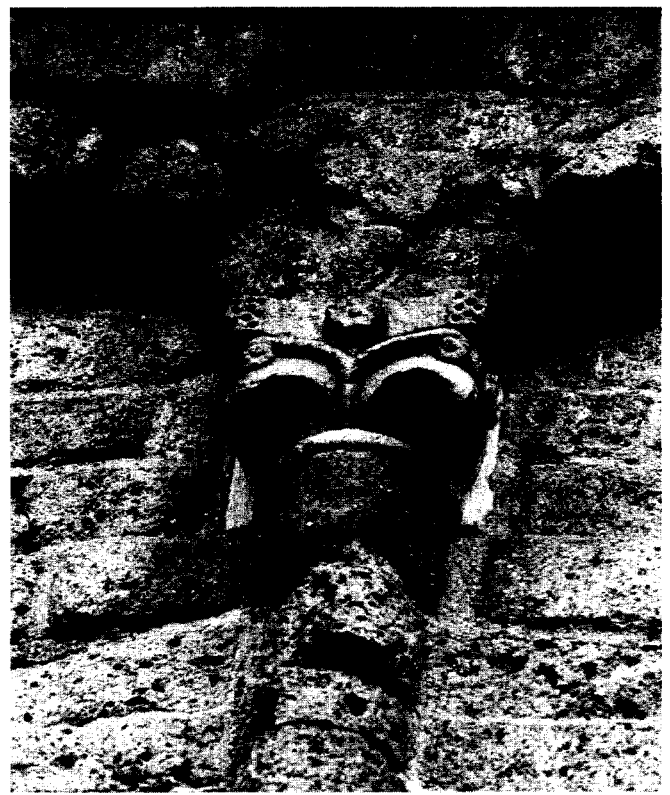
Afb. 11 De vensterzone van de absiswand. Het kapiteel met vlechtband-motief en antikiserende abacus ten zuiden van het middenvenster (foto auteur 1997).

Deze kapitelen zijn – zeker in verhouding tot de lengte van de kolonnetschachten – buitengewoon klein omdat ze, telkens in afwisseling met drie consoles, de bescheiden boogjes van een fries moeten dragen waarop de relatief rijk versierde daklijst rust (afb. 7). Nog in 1823 was de middelste console versierd met tweemaal vier, ruggelings tegen elkaar geplaatste concentrische schijfjes, zoals blijkt uit de tekening die F.A. van Maanen van de decoratie van de buitenzijde van de absis maakte.³⁰ De grote verscheidenheid van de motieven die op de kapitelen werden aangebracht, weerspiegelt nagenoeg het gehele scala van de bouwsculptuur die in de twaalfde eeuw tussen de Noordzee en de Elbe – en ook verder oostelijk – werd geproduceerd. Wat de vormgeving betreft, heb ik de neiging eerder aan een groep steenhouwers te denken die in het noordelijke Rijngebied werkzaam was, dan in de centra aan de Midden- of Nedermaas. Interessant is dat, van noord naar zuid gezien, het eerste, tweede, derde en vierde kapiteel antikiserende elementen vertonen zoals een licht ingebogen abacus met abacusbloem en geaccentueerde hoekblokjes (afb. 8, 10, 11, 13). Het lijkt mij heel goed denkbaar dat de nabijheid van een aanzienlijk aantal antikiserende Karolingische kapitelen, en wellicht ook van kapitelen uit de Romeinse keizertijd, de steenhouwers heeft beïnvloed.³¹ De onderste geleding van de absiswand telt als schaarse gebeeldhouwde decoratie

vijf consoles die in het midden van evenzovele hoge spaarvelden werden aangebracht om telkens de twee bogen op te vangen die aan de lisenen ontspringen die deze terugliggende muurvlakken begrenzen. Omdat de bogen van het middelste spaarveld na de Tweede Wereldoorlog werden gereconstrueerd, en de vorm van de bijbehorende console onbekend was, bleef deze verder onbewerkt.³² De overige consoles zijn alle verschillend gedecoreerd. De vierde en meest noordelijke doet met zijn simpele, symmetrische bladerenpaar nog het meest denken aan het kapiteel uit de 'Camara Santa' dat als 'fragment nr 2' bekend staat (afb. 18). De tweede console vanuit het zuiden is geheel gedecoreerd met horizontaal, in een halve cirkel rond de denkbeeldige kern van de console aangebrachte schijfjes en staafjes, die naar beneden toe, per laag een positie inspringen (afb. 16). Dit abstracte spel met elementaire vormen doet denken aan de hiervoor beschreven, en reeds lang verdwenen schijvenconsole die zich, volgens de afbeelding van Van Maanen, midden boven het centrale venster van de absis bevond. Wellicht werden deze motieven ontleend aan de architectuur van hervormingsgezinde kloosterordes uit de twaalfde eeuw.³³ De vormeigenschappen van de tot nog toe besproken sculptuur, die in het kader van de herbouw van de annex der Aula Regia van het Valkhof, vanaf het midden van de twaalfde eeuw, moet zijn vervaardigd, bie-

Afb. 12 De vensterzone van de absiiswand. Korfkapiteel met blad- en maskerversiering ten noorden van het middenvenster (foto auteur 1997).

Afb. 13 De vensterzone van de absiiswand. Het tweede kapiteel vanaf de noordhoek van de absiis met sterk gestyleerd en symmetrisch blad- en stengelmotief en voorzien van een antikiserende abacus (foto auteur 1997).

den geen aanknopingspunten voor het aanbrengen van een onderlinge chronologische volgorde. Met andere woorden: alles lijkt uit ongeveer dezelfde periode te stammen. Welke decennia zullen dat zijn geweest? Het overheersen van een gedrukte kelk als grondvorm en de nogal droge en schematische uitbeelding der motieven lijken te wijzen op het laatste kwart van de twaalfde eeuw.³⁴

Tot nog toe bleef één onderdeel van de bouwsculptuur onbesproken: de ojiefvormige lijst waarmee de absiiswand aan de bovenzijde over de volle lengte wordt afgesloten. Hoewel deze grotendeels werd vernieuwd, zijn er nog voldoende authentieke delen over om de decoratie ervan met absolute zekerheid te kunnen beoordelen. Deze bestaat uit een soort palmetband die is opgebouwd uit een reeks van vierlobbige bladeren die aan de onderzijde door een kwartcirkel met elkaar zijn verbonden. De bladlobben zijn enigszins geschulpt, terwijl de opstaande rand tussen de buitenste bladlobben op het verbindende cirkelsegment wordt voortgezet (afb. 8). Ik ben nogal uitvoerig geweest over de detaillering van deze band, omdat deze de sleutel vormt tot de datering van de bouwsculptuur. Dicht bij, slechts even verder naar het oosten, staat en stond te Kleef de hoofdburcht van een machtige grafelijke, later hertogelijke dynastie, die zowel onder de Sali-

sche als onder de Staufische keizers qua opzet en vertoon van architectonische rijkdom de palts te Nijmegen op de voet volgde. Dat het ook wel eens andersom was, blijkt uit het feit dat het Nijmeegse palmetfries een enigszins vereenvoudigde versie is van de decoratie van één van de talloze archivoltten die de buitengewoon monumentale en zeer rijk versierde toegangspoort tot de 'Ridder-', 'lange' of 'marmieren' zaal op de Kleefse 'Zwanenburcht' omgaf (afb. 9). Bij gebrek aan schriftelijke documenten moet de toegangspoort op stilistische gronden worden gedateerd. Zo'n zeventig jaar geleden werden de jaren rond 1200 genoemd, sinds het midden van de jaren zeventig denkt men eerder aan de laatste vijfendertig jaar van de twaalfde eeuw.³⁵ De Nijmeegse palmetband moet, omdat deze een gereduceerde versie is van de Klever archivolt, in elk geval daarna zijn ontstaan, laten wij zeggen in het laatste kwart van de twaalfde eeuw. Deze datering was tevens de uitkomst van pogingen de overige bouwsculptuur stilistisch te plaatsen. Het is dus meer dan aannemelijk dat de troonabsiis van de palts in het laatste kwart van de twaalfde eeuw is herbouwd.

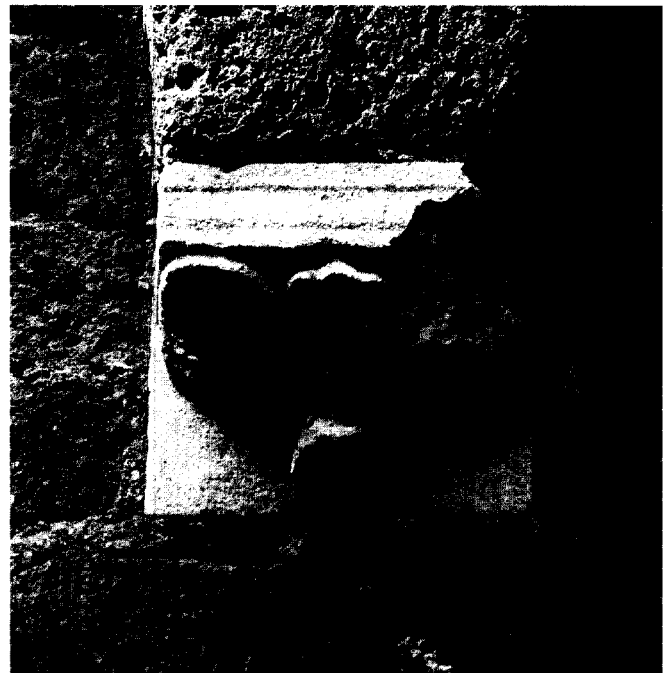
Wie was dan de bouwheer? Frederik Barbarossa? Op grond van de hiervoor gepresenteerde tekst lijkt dat vanzelfsprekend; zo eenvoudig liggen de zaken echter niet. In mei 1189 toog Frederik I Barbarossa ter kruistocht. Tot aan zijn

dood, in het daaropvolgende jaar, was hij niet meer in staat toezicht uit te oefenen op de bouwwerkzaamheden aan zijn paltsen, iets waaraan hij, met name om politieke redenen, altijd veel belang had gehecht. Daarom bevatte een brief die hij in november 1189 vanuit Adrianopel aan zijn zoon koning (1169)/keizer (1191-1197) Hendrik VI schreef, het onderstaande verzoek: '... Domum insulariam Suitberti et Nuwemagen perfici facias et optime custodiri, quia perutile iudicamus' ('Laat de paltsen te Kaiserswerth en te Nijmegen voltooiën en laat ze optimaal bewaken, want ik ben van mening dat deze van het allergrootste nut zijn').³⁶ Als de troonabside en reliekenkapel in mei 1189 nog niet waren voltooid, zal dit dus naar alle waarschijnlijkheid zijn geschied onder verantwoordelijkheid van Hendrik VI. Op grond van de hiervoor gegeven datering van het materiaal moet het niet helemaal worden uitgesloten dat bij de vroege dood van de keizer, al acht jaar later, nog niet alles gereed was. Daar elk bericht ontbreekt over werkzaamheden van de volgende keizer, Frederik II, aan de Nijmeegse palts, lijkt het niet zinvol daar verder over te speculeren. Voor het ideologische programma van de wederopbouw van het complex lijkt het niet uit te maken. Alle drie de Hohenstaufen hadden een sterk vergelijkbare visie op het keizerschap: goddelijk, universeel en onafhankelijk.

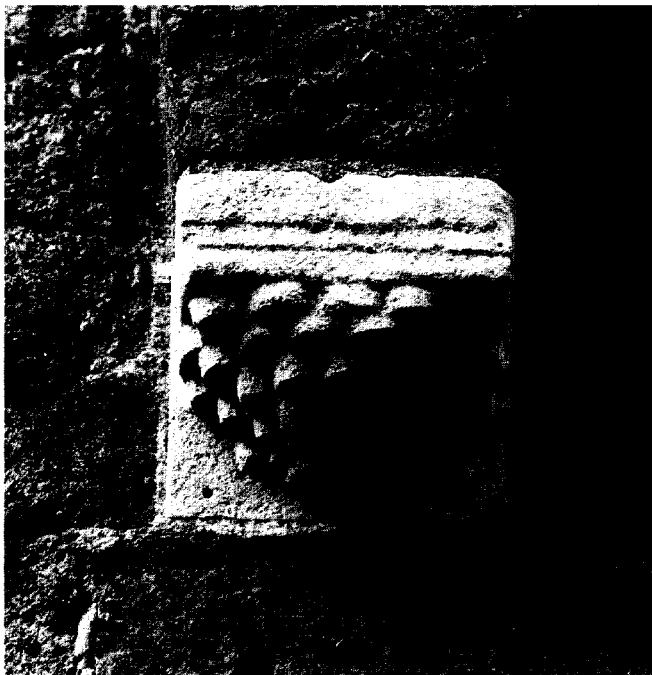
Afb. 14 De vensterzone van de absiswand. Bladkapiteel in de noordhoek (foto auteur 1997).

Afb. 15 De benedenzone van de absiswand. De sterk beschadigde console in de zuidelijke spaarnis met symmetrisch geordende, geschulpte en omgekrulde bladeren (foto auteur 1997).

Iets over de betekenis van de vormgeving.

De buitenwand van de absis heeft weinig spectaculairs, of het moest de onderbreking door oculi zijn, van twee lisenen aan de noord- en zuidzijde (afb. 7). Lemmens noemt het 'ongewoon', en dat is het zeker ook.³⁷ Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden dat de, destijds al meer dan honderd jaar oude rondvensters een gegeven waren waarmee de meester-steenhouwer die met het toezicht op de herbouw was belast, rekening had te houden. Toch was de idee van de doorbreking van lisenen door een vensteropening niet nieuw. Ik wil hier twee oudere voorbeelden noemen: de Allerheiligenkapelle in de pandhof van de Dom van Regensburg, gebouwd door bisschop (1155-1164) Hartwig II von Sponheim, en – indien de restauratie op dit punt correct werd uitgevoerd – de laat elfde-eeuwse torens van de Salvatorkerk te Susteren.³⁸ Het gaat in beide gevallen om smalle vensters. Oculi die de halfzuilen van een absisgeleding doorsnijden toont de Dom van Würzburg. Deze werden echter pas aangebracht bij de verbouwing van het hoogkoor door bisschop (1225-1254) Hermann von Lobdeburg.³⁹ De geleding van de absiswand te Nijmegen is verder heel traditioneel en, zoals gezegd, zeer terughoudend versierd. Eigenlijk is dat logisch: deze zijde van de annex van de rijkszaal lag aan een onbeduidende binnenplaats, en was, door de hoge walmuur, ook van buiten de burch nauwelijks zichtbaar.⁴⁰ Wie zou het dan in zijn hoofd halen om hier een prachtige 'Schausite' op te laten trekken, met veelbetekenende verwijzingen naar de hoge status en

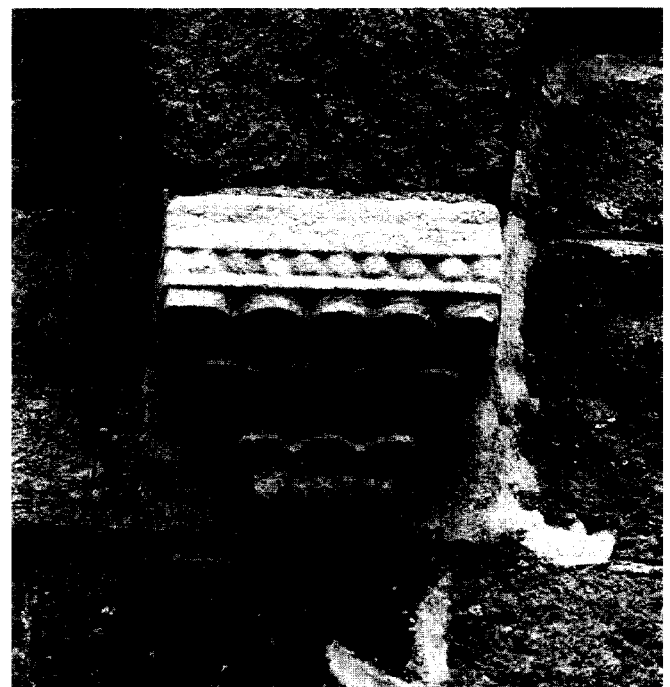
Afb. 16 De benedenzone van de absismuur. Rond de denkbeeldige kern van de console in de zuid-oostelijke spaarnis zijn, in een en halve cirkel, schijfjes en staafjes aangebracht (foto auteur 1997).

roeping van de gebruiker, de keizer? Toch is de gevel niet oninteressant. Bij mijn weten is dit de enige troonabsis van een keizerpalts van het Heilige Romeinse Rijk die bewaard bleef. Zoals men kan zien, werd het concept van de absis van een kerkgebouw passend geacht voor dit doel; natuurlijk mede omdat zich in de ruimte op de begane grond een altaar en een geheiligde schat bevonden zullen hebben.

De binnenzijde spreekt echter een heel andere taal: hier ontbreken zowel de terughoudendheid als expliciete verwijzingen naar het hoogkoor van een kerkgebouw. Twee (antikerende) zuilen flankeren de exedra, een element dat men tevergeefs zoekt in de Romeinse keizerlijke basilieken, die toch steeds een bron bleven voor de bouwende keizers ten noorden van de Alpen. Ook Ravenna, lange tijd de officieuze Italiaanse 'hoofdstad' van het Roomse Rijk, heeft dit verschijnsel nooit gekend.⁴¹ In het kader van de 'Renovatio Imperii', de hernieuwing van het Christelijke Romeinse keizerschap, die vooral door Karel de Grote en de Ottonen in het westen werd geïnitieerd, zal men dit motief dan ook niet aantreffen. Wel wordt het element van de vrijstaande, flankerende zuilen herhaaldelijk toegepast. Deze staan dan voor 'Jachin' (Duurzaamheid) en 'Boaz' ('Kracht'/'Macht'), de zuilen die de toegang tot de tempel van Salomo geflankeerd zouden hebben, en maken zodoende deel uit van een hele reeks van Oudtestamentische metaforen ter onderbouwing van de goddelijke oorsprong van het soevereine gezag van een Christelijke vorst of dynastie. Het meest sprekend is de combinatie met een koningstroon, die dan op zijn beurt weer staat voor de

troon van Salomo. Tenminste sedert 798 flankeerden gedurende vele eeuwen twee vrijstaande zuilen de troon van Karel de Grote op de verdieping aan de westzijde van de octogoon van de Akense Paleiskapel.⁴² Met dit beeld van de beide zuilen die de troon van de goddelijke heerser flankeren, interfereert het imago van de door God uitverkorene onder een door zuilen gedragen boog, een motief dat tenminste teruggaat tot in de Hellenistische (architectuur-)iconografie. In Nijmegen worden de beide beelden gecombineerd met dat van de exedra, die als halve cylinder een brandpunt bezit, dat het centrum van de kosmos kan verbeelden. De calot, die de abside aan de bovenzijde afsluit, wordt – omdat deze de helft van een koepel is – sinds onheuglijke tijden gebruikt om het hemelgewelf aan te duiden. Absis-concha en -calot symboliseren dus beide de kosmische, totalitaire heerschappij van de keizer van het Heilige Romeinse Rijk, terwijl de zuilen die de exedra flankeren, verwijzen naar de goddelijke, Oudtestamentische wortels ervan. Het is opmerkelijk dat in een andere Lotharingse palts, die als zodanig nauwelijks bekend is, ongeveer tegelijkertijd een sterk vergelijkbare troonloge werd gebouwd.

Ik bedoel het 'Palatium nostrum Trajectense', 'Onze Palts te Maastricht', waar Frederik I Barbarossa in 1154 oorkondde.⁴³ Onder de proosdij (rond 1165) van Christian, Graf von Buch(?), aartsbisschop van Mainz en aartskanselier van het Heilige Roomse Rijk, werd de westbouw van de Sint-Servaaskerk voltooid, die feitelijk de paltskapel was. Het middelpunt van het architectonische programma van het inwendig-

Afb. 17 De benedenzone van de absismuur. De console in de noord-oostelijke spaarnis bestaat uit drie in elkaar geschoven rechthoekige 'bakjes' met geschulpte rand (foto auteur 1997).

ge, dat als centraliserende dubbelkapel was opgezet, vormt de troonloge. Deze wordt geflankeerd door zuilen en overhuifd door een halfkoepel.

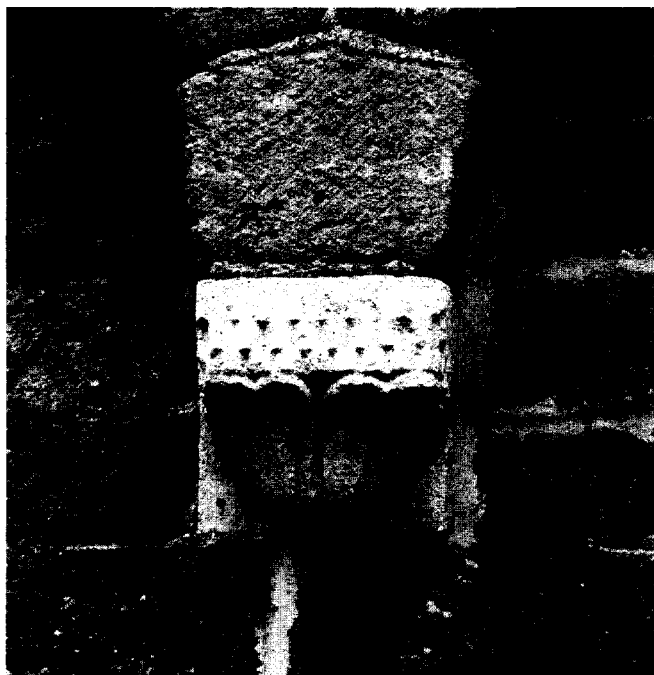
De zuilen dragen echter geen antikiserende kapitelen, zoals in Nijmegen. Daar zijn zowel de kapitelen als de basementen en de zuilschachten spolia, overblijfselen van keizerlijke Karolingische architectuur. Men moet zich echter afvragen of de Staufer en hun hofkapel wisten dat de spolia Karolingisch waren, of dat zij deze voor Romeins aanzagen? Veel maakt dat echter niet uit, aangezien de identificatie met de Karolingers door dit twaalfde-eeuwse keizergeslacht voor een belangrijk deel gebaseerd was op het welslagen van de pogingen van Karel de Grote, om als eerste westerse vorst, het Christelijke Romeinse keizerschap te herstellen. De hiervoor geciteerde tekst op de steen die Fredrik Barbarossa in 1155 ter gelegenheid van de herstichting van de Nijmeegse palts liet aanbrengen, bevestigt deze opvatting: 'JULIUS IN PRIMO TAMEN EXTITIT EIUS ORIGO / IMPAR PACIFICO REPARATORI FRIDERICO ('Julius (Caesar) heeft ooit (met de bouw ervan) een begin gemaakt, (toch) kan hij de vergelijking met de vredebrengende hernieuwer Vrederijk niet doorstaan'). Barbarossa noemt Caesar als stichter van het paleis dat door hem veel prachtiger zou zijn herbouwd; Karel speelt in de tekst geen enkele rol. In zijn bijdrage 'Spolien in der karolingischen Architektur', in de bundel 'Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance' uit 1996, onderscheidt Werner Jacobsen een viertal inhoudelijke categorieën voor het gebruik van spolia. Als tweede categorie

noemt hij 'Spolienversatz zum Zeugnis eigenen Alters, eigener Würde, eigener Geschichte. Hier kam es darauf an, Stücke aus altem Eigenbesitz zu finden, die trotz erfolgter Neubauten auf das ehrwürdige Alter der Institution und deren Bedeutung verwiesen'.⁴⁴ Dit is mijns inziens een goede karakteristiek van de motieven die Barbarossa of zijn zoon Hendrik ertoe bewogen zullen hebben 'antieke' zuilen naast de exedra te doen plaatsen.

Eveneens in de Maastrichter Sint-Servaas kan men het tweede element aantreffen dat de Nijmeegse absis als de troonconcha van een Aula Regia karakteriseert. Dat was de arcade van vijf rondbogen en vier zuilen waarmee de oostwand van de 'Keizerzaal' op het schip van deze rijksonmiddellijke kapittelkerk was geopend. De 'Keizerzaal' bevindt zich boven de hiervoor beschreven troonloge, en is volgens mij de, enigszins ongebruikelijk gelegen, Aula Regia van de Maastrichtse palts. Mede om dit laatste tot uitdrukking te brengen, werd het vorstelijke paleis-motief van de arcade-reeks, zichtbaar voor elke kerkbezoeker, in de langswand van de rijkszaal, tegenover de plaats van de keizertroon aangebracht. Deze laatste is veel minder monumentaal en pretentius dan in Nijmegen, omdat de eigenlijke 'troonnis' zich hier immers op de galerij in de westbouw of 'Capella Imperialis' bevindt.⁴⁵ Ook in Nijmegen werd het arcade-motief van de seigneurale palas-gevel geciteerd in de directe omgeving van de keizertroon (afb. 1, 6). Om geen misverstand te laten bestaan omtrent de aard van het citaat, werden de hiervoor beschreven imposten gebruikt, die typerend zijn voor een dergelijke bogenreeks. Hierdoor wordt tevens het kerkelijke karakter van de absis-ruimte op de verdieping weerlegd. Hier verscheen immers niet Christus, maar diens plaatsbekleder op aarde, de keizer van het Heilige Romeinse Rijk. Hem die het 'Dominium Imperii, Dominium Mundi sine fine' ('de heerschappij over het Rijk, de heerschappij over de aarde, zonder einde') toekwam, om het in de termen van de Staufische keizer-ideologie uit te drukken.⁴⁶

Noten

- 1 G. Lemmens, 'De burch van Barbarossa' (pp. 59-72), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 63.
- 2 A.J.J. Mekking, 'De zogenoemde Bernold-Kerken in het Sticht Utrecht. Herkomst en betekenis van hun architectuur' (pp. 103-151, 263-264), in: R.E.V. Stuip, C. Vellekoop (red.), *Utrecht tussen Kerk en Staat. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek*, dl. 10, Hilversum 1991, pp. 105-108 en 126-127.
- 3 L. Helten (red.), *Des Kaisers neuer Dom*, Magdeburg 1994, pp. 35, 42-43, 52-53; zie aldaar ook voor gespecialiseerde literatuur. 'De Kapittelkerk van Sint-Jan-de-Evangelist te Luik' (pp. 31-37), in: A.J.J. Mekking, *De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen*, Nijmegen 1996 (Nijmeegse Studiën, dl. XVIII; zie de aankondiging daarvan elders in dit nummer).
- 4 Zie noot 2.
- 5 J.R.A.M. Thijssen, 'Graven op het Valkhof' (pp. 11-13), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 12 afb. 2 en p. 66 afb. 10.
- 6 Zie bijvoorbeeld: G. Streich, *Burg und Kirche während des deut-*

Afb. 18 De benedenzone van de absiswand. De console in de noordelijke spaarnis vertoont een sobere versiering van twee geschulpte bladeren (foto auteur 1997).

- schen Mittelalters*. Bd. II. Sigmaringen 1984, p. 579. G. Binding, *Deutsche Königspfalzen von Karl dem Großen bis Friedrich II. (765-1240)*. Darmstadt 1996, p. 251, Abb. 75. Ook H.D.J. van Schevichaven heeft in geen enkel document een aanknopingspunt kunnen vinden voor het bestaan van een (palts)kapel ter plaatse van de Barbarossa-ruïne, zie: 'De Nijmeegse burchtkapellen, meer in het bijzonder de hertogelijke kapel' (pp. 67-75), in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, dl. X (1907).
- 7 Streich II 1984 (noot 6), p. 579.
  - 8 Aken: Binding 1996 (noot 6), pp. 89-92; Maagdenburg: Binding 1996 (noot 6), pp. 158-161.
  - 9 Zie noot 1.
  - 10 A.J.J. Mekking, *De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht. De architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer* (Clavis kleine Kunsthistorische Monografieën, dl. 15), Utrecht 1997.
  - 11 L. Hugot, 'Die Pfalz Karls des Großen in Aachen' (pp. 533-572), in: *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben III, Karolingische Kunst*, Düsseldorf 1965, p. 546. E.G. Grimme, 'Reliquien und Reliquiare' (pp. 55-56), in: *Der Dom zu Aachen*. Aachen 1994. G. Streich, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters*, Bd. I. Sigmaringen 1984, pp. 1-11, 20-22 en 40-42. Binding 1996 (noot 6), pp. 35-38. A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 1994, pp. 198-203.
  - 12 *Las Joyas de la Camara Santa* (Tabularium Artis Asturiensis, nr. 24), Oviedo 1972, pp. 1-2. Streich II 1984 (noot 6), p. 522.
  - 13 A.J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. 2), Zutphen 1986, pp. 146-163. A.J.J. Mekking, 'Een cruciale vondst?' (pp. 332-334), in: *De Sint-Servaas*, nr. 41-42 (1988).
  - 14 Streich I 1984 (noot 11), pp. 20-21. Binding 1996 (noot 6), pp. 36-37.
  - 15 Mekking 1996 (noot 3), p. 45.
  - 16 Mekking 1996 (noot 3).
  - 17 Streich I 1984 (noot 11), p. 41.
  - 18 M. Bakker, M. Hackeng, M. van de Wouw, 'Nijmegen als Rijksstad' (pp. 17-25), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 17. J.J.F.W. van Agt, 'De metamorfose van de Stevenskerk' (pp. 246-269), in: *Numaga*, Jrg. XVI,3 (1969), pp. 247-249. P. Leupen, 'Het oudste patrocinium van Nijmegens parochiekerk' (pp. 131-145), in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, Jrg. 21 (1979), Mekking 1986 (noot 13), pp. 303-304.
  - 19 A.J.J. Mekking, 'Een Kruis van Kerken rond Koenraad's Hart' (pp. 21-53), in: *Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse kerk* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. 7), Zutphen 1988. Zie ook noot 2.
  - 20 Binding 1996 (noot 6), pp. 245-247.
  - 21 'gotefridus...regiam domum in Niumago impletam aedificiis circumstantium villarum igne combussit (Annales Altahenses over het jaar 1047). – (Gotefridus) inter alias...clades Neomagum domum regiam misi et incomperabilis operis incendit (Lambert van Hersfeld over het jaar 1046). – Godefridus palatium Neomagi incendit et irreparabiliter destruit (Sigebert van Gemblours over het jaar 1047). – Comes...ipsum (imperatorem) insequens usque Neomagum palatium imperatoris combussit (Annalen van Sint-Bertijns), zie: Binding 1996 (noot 6), p. 245.
  - 22 C.A.A. Linssen, 'Lotharingen 880-1106' (pp. 305-353), in: D.P. Blok en A. Verhulst (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, *De Middeleeuwen*, Haarlem 1981, p. 342. A.C.F. Koch, 'Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070' (pp. 354-383), in: D.P. Blok en A. Verhulst (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, *De Middeleeuwen*, Haarlem 1981, p. 377. E. Steindorff, *Jahrbücher des deutschen Reichs unter Heinrich III.*, Bd. 2 (Jahrbücher der deutschen Geschichte), Leipzig 1881, p. 19. P. Leupen, B. Thissen, 'Bijlage I: Bronnenboek van Nijmegen. Een inventarisatie van uitgegeven bronnen van burcht en stad tot aan de verpanding (1247)' (pp. 129-138), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 135 nr. 131-133.
  - 23 Mekking 1996 (noot 3).
  - 24 Mekking 1988 (noot 19).
  - 25 Leupen en Thissen 1980 (noot 22), pp. 134-135.
  - 26 Streich I 1984 (noot 11), p. 565 noot 93. Binding 1996 (noot 6), p. 246. Lemmens 1980 (noot 1), pp. 65-67 en 68 afb. 11.
  - 27 Ter vergelijking: De kapitelen van de porticus der voormalige kapittelzaal van de abdij te Hersfeld (Hessen), in: G. Kiesow, *Romanik in Hessen*, Stuttgart 1984, p. 174 afb. 154 en p. 202. G. Resse, *Schwarzrheindorf und die frühstaufische Kapitellplastik am Niederrhein* (13. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des kunsthistorischen Instituts der Universität Köln), Köln 1977: de afgebeelde kapitelen. Een aantal kapitelen van de halfzuilen in de zijbeuken van het kerkship van de abdijkerk te Rolduc, in: W. Marres, J.J.F.W. van Agt, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving*, dl. V, *De Provincie Limburg*, Derde Stuk, afl. 1, Pl. CXXXIV-CXXXV. H.Kier. U. Krings, *Die romanische Kirchen in Köln*, Köln 1985: (S. Aposteln: schildkapitelen inwendige oostkoor rond 1200) p. 11 en 58-59; (S. Cäcilien, buitenzijde absis) p. 14. H. E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Kirchen an Rhein und Maas*, Neuss 1972, p. 23 en 186.
  - 28 W. Hotz, *Pfalzen und Burgen der Stauferzeit. Geschichte und Gestalt*, Darmstadt 1981, Tafel 123, pp. 205-209.
  - 29 Zie de brief die door de internationale en interuniversitaire projectgroep 'Art & Region'/'Kunst & Regio' van de landelijke Onderzoeksschool Mediëvistiek aan de Monumentencommissie van de Gemeente Nijmegen dd. 4-10-1996 werd geschreven, en waarop nooit antwoord werd ontvangen. De kapitelen dragen de nummers: Fragm. nr. 2 en 3, en zijn als zodanig afgebeeld en beschreven in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, pp. 67-68.
  - 30 Vergelijk de kolonnetten en kapitelen met die van de hoofdabsis van de Dom te Würzburg, na de verbouwing door bisschop (1034-1045) Bruno, in: H. Schulze, *Der Dom zu Würzburg. Sein Werden bis zum späten Mittelalter. Eine Baugeschichte* (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, XXXIX/I-III), Würzburg 1991, Bd. XXXIX/I, p. 83; Bd. XXXIX/II, p. 331, A.91. *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 202 afb. 180: de bewuste console is met het cijfer 12 op de tekening aangegeven.
  - 31 Zie bijvoorbeeld: J.J.M. Timmers, *De Kunst van het Maasland*, dl. I, Assen 1971, p. 212 afb. 299.
  - 32 Architect Ir. G.J. Deur onderwierp de 'Barbarossa-ruïne' in 1949 en 1950 aan een hardhandige restauratie, zie: G. Lemmens, 'Onderhoud en restauratie van de kapellen op het Valkhof; enkele data' (pp. 122-124), in: *Het Valkhof te Nijmegen* (Catalogi van het Kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 3), Nijmegen 1980, p. 124. Uit dit hoofdstuk blijkt echter niet expliciet dat Deur deze ingreep verrichtte, dat wordt wel duidelijk op een foto van de absis na de consolidatie (1902/1910-1911) door de Nijmeegse stadsarchitect J.J. Weve, zie: Lemmens 1980 (noot 1), p. 66 afb. 8.
  - 33 H.J. Lenferink, 'VII.4.3. De Kerkhervorming en de architectuur van de Plechelmuskerk' (pagina's nog onbekend), in: *De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Vorm, geschiedenis en betekenis* (Clavis Kunsthistorische Monografieën dl. 17), Utrecht 1998.
  - 34 Vergelijk een kapiteel in de pandgang van de Dom te Halberstadt, zie: G. Leopold, E. Schubert, *Der Dom zu Halberstadt bis zum gotischen Neubau*, Berlin 1984, p. 74, Tafel 35:59 en 36:61. Vergelijk verder een kapiteel in het palas (?) van de Palts te Hagenau, zie: Hotz 1981 (noot 28), pp. 63-73 en Abb. T.15b.
  - 35 G. Lemmens, 'Die Klever Burg' (pp. 267-290), in: *Land im Mittel-*

- punkt der Mächte. *Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg* (Catalogus) Städtisches Museum Haus Koekoek, Kleve / Stadtmuseum Düsseldorf, Kleve 1984, pp. 270-273. H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Bd. I, Berlin 1976, pp. 464-466; H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Bd. III Tafeln, Berlin 1976, Tafel 172.
- 36 Historia de Expeditione Friderici, Chroust NS 5, p. 40 en 43, in: Leupen en Thissen 1980 (noot 22), p. 136. Binding 1996 (noot 6), p. 246. F. Opll, *Friedrich Barbarossa*, Darmstadt 1990, p. 166. P. Csendes, Heinrich VI., Darmstadt 1993, pp. 74-75.
37. Zie noot 1
- 38 *Der Dom zu Regensburg. Ausgrabung, Restaurierung, Forschung*, München/Zürich 1989, p.32. H.E. Kubach, A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Bd. II, Berlin 1976, 1061-1064; Kubach en Verbeek III 1976 (noot 35), T. 514, 3.
- 39 Schulze 1991 (noot 30), Bd XXXIX/1, p. 124, Bd XXXIX/2, p. 310, A 47a.
- 40 Lemmens 1980 (noot 1), p. 60 afb. 2.
- 41 S. de Blaauw, *Cultus et Decor. Liturgie en architectuur in laat-antiek en middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris Sanctae Mariae Sancti Petri*, Delft 1987, zie bijvoorbeeld de afbeeldingen op de pagina's: 617-618, 625-628, 632-635 en 641-643. Mekking 1991 (noot 2), pp. 118-133.
- 42 P. Von Naredi Rainer, *Salomos Tempel und das Abendland. Monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln 1994, pp. 146-154. F. Kreusch, 'Kirche Atrium und Portikus' (pp. 463-533), in: *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben* Bd. III. Karolingische Kunst, Düsseldorf 1965, pp. 478-479.
- 43 Mekking 1986 (noot 13), p. 279.
- 44 W. Jacobsen, 'Spolien in der karolingischen Architektur' (pp. 155-177), in: 'Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance' (J. Poeschke ed.), München 1996, p. 162.
- 45 Voor gegevens, argumenten en parallellen, zie: Mekking 1986 (noot 13), i.h.b. de hoofdstukken I en V.
- 46 Csendes 1993 (noot 36), p. 223.

PUBLICATIES

A.J.J.Mekking, **De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen. Patrocinia, functie, voorbeeld en betekenis (Nijmeegse Studiën XVIII)** Gemeentearchief Nijmegen 1996, A4-formaat, 86 pagina's, rijk geïllustreerd, prijs: f 15,- (Verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Mariënborg 95, Tel: 024-3292280, Postbus 1555, 6501 NB Nijmegen, Gironummer: 20.32.010 t.n.v. Gemeentearchivaris).

Zoals uit de titel blijkt, worden verschillende aspecten van de bekende centraalbouw aan de rand van de Valkhofheuvel in dit boek aan de orde gesteld. De eerste paragraaf is gewijd aan een 'Globale beschrijving van de oorspronkelijke toestand'. Nieuw hierin is dat het hoofdaltaar van de kapel zich tussen de twee oostelijke pijlers van de omgang in het inwendige zal hebben bevonden en niet in een afzonderlijke, uitgebouwde abside in de buitenwand. In de tweede paragraaf worden de toeschrijving en de datering behandeld. Op grond van de grote overeenkomst in materiaalgebruik en vormgeving wordt de bouw van de kapel geplaatst in het kader van de groot-scheepse kerkbouwactiviteiten die tussen ca. 1040 en 1050 in de stad en het Sticht Utrecht onder bisschop Bernold en op instigatie van keizer Hendrik III werden ontplooid. Deze laatste vorst wordt ook als de bouwheer aangemerkt van de Nicolaaskapel. Hij zou deze hebben laten bouwen nadat het Valkhof in het najaar van 1047 door de troepen van een aantal opstandige Lotharingse groten zoals hertog Gottfried-met-de-Baard en graaf Boudewijn V van Vlaanderen, nagenoeg was verwoest. De auteur ziet een duidelijke verband tussen de politieke situatie in onze streken ná deze adelsopstand tegen de soevereine vorst en de keuze van de naamheiligen voor de altaren in de kapel: Nicolaas en Alexius. In de derde paragraaf wordt, voor het eerst, een beeld geschetst van de geschiedenis en de betekenis van deze heiligen voor de besturende elite in het oude hertogdom Lotharingen dat destijds – globaal gezegd – de huidige Benelux, het Rijnland en Noord-Oost Frankrijk omvatte. Het komt erop neer, dat keizer Hendrik III niet alleen door de keuze van de vorm van de kapel maar ook door de keuze van de genoemde patrocinia zou hebben willen aanknopen bij de tradities van het vorige keizerhuis, dat van de Ottonen. Keizer Otto I de Grote was er immers als eerste in geslaagd het Oude Middenrijk (=Lotharingen) bij het Oostfrankische of Heilige Roomse Rijk in te lijven. Een aardige bijkomstigheid is misschien dat uit het betoog heel duidelijk blijkt waarom tot op de dag van vandaag in de streken die ooit tot Groot-Lotharingen behoorden, het feest van Sint-Nicolaas nog steeds zo actief wordt gevierd.

Paragraaf 4 'Herkomst en betekenis van het architectonische concept van de Nicolaaskapel' is niet alleen de meest uitvoerige maar zeker ook de meest verstrekkende waar het eventuele consequenties voor de geschiedschrijving van de middeleeuwse architectuur betreft. De centrale vraag die de auteur zich in dit gedeelte van het boek stelt is of de Akense Paleiskapel, zoals gewoonlijk wordt aangenomen, kerk heeft gestaan voor het Nijmeegse oratorium of dat een ander kerkgebouw werd nagevolgd. Hoewel enige algemene aspecten van de kerk van Karel de Grote een rol zullen hebben gespeeld in het ontwerp, zou deze toch niet het voorbeeld zijn geweest; daarvoor ontbreken in Nijmegen te veel essentiële kenmerken zoals een westbouw en een uitgebouwd dubbelkoor aan de oostzijde. Onvermijdelijk komt dan de vraag naar boven wanneer men nu eigenlijk zou kunnen spreken van een 'copie' van de Akense kapel? Dan

volgt een overzicht van gebouwen die, om uiteenlopende redenen, bekend staan als 'copieën' van de paleiskerk van Karel de Grote. De auteur laat niet veel heel van de steeds weer wisselende criteria op grond waarvan een nog steeds groeiende reeks van kerkgebouwen als nabootsing van de kroningskerk van het Heilige Roomse Rijk wordt betiteld. Er wordt dan ook in een andere richting gezocht. Zowel het architectonische concept van de Nijmeegse kapel als de patrocinia, lijken te verwijzen naar een voorbeeld in de Byzantijnse sfeer. Na enig wikken en wegen komt de verrassende uitkomst: de Hagia Sophia in Constantinopel/Istanbul. Daarmee wordt tevens een nieuw cluster van navolgingen van een illustre kerkgebouw aangeboord. Op grond van uiteenlopende indicaties zoals patrocinia, bouwvormen en schriftelijke bronnen blijkt namelijk dat er een reeks van kerken en kapellen moet hebben bestaan, die geheel of voor een gedeelte als imitaties waren bedoeld van de keizerkerk van Justinianus. Een mooi thema voor nieuw onderzoek naar het fenomeen 'citraat' in het middeleeuwse bouwen. In de laatste paragraaf 'Een Nikè-tempel aan de Waal? De Sint-Nicolaaskapel te Nijmegen als 'votiekerk', wordt de conclusie geformuleerd dat het 'programma' van de Nicolaaskapel een reactie moet zijn geweest op de Majesteits- en Heiligschennis die de verwoesting van een keizerpaleis en de aantasting van het door God gegeven gezag van een soeverein in 1047, betekende. Het Ottoons-Byzantijnse karakter van het ontwerp en de naamgeving zouden een verwijzing vormen naar de onbetwistbare, maar steeds weer aangevochten, opperhoogheid van de koning van het Heilige Roomse Rijk over Lotharingen. Tevens zou de bouw van de kapel zijn bedoeld als een zoenoffer dat God en de patroonheilige van Lotharingen, Nicolaas, werd gebracht voor de aangedane beledigingen. In deze slotparagraaf wordt bovendien de 'overwinningsskerk' als een speciaal soort votiekerk aan de orde gesteld; het blijkt een bonte verzameling te zijn, die als zodanig niet eerder is bestudeerd.

Anouk Riehl, **Het Valkhof en herbouw. Het verleden voorbij?** Uitgeverij Delftech, Delft. ISBN 90 75095 37 6.

Verkrijgbaar vanaf half september 1997. f 24,50.

In december 1995 werden in Nijmegen plannen voor een herbouwd Valkhof gepresenteerd. De initiatiefnemer, de *Projectgroep de Valkhofburcht*, imponeerde de Gemeente met een wervelende multimedia presentatie, waarin de nieuwe burcht werd voorgesteld als hotel/congres/beurs-complex. De felle discussies over het wel of niet mogelijk zijn van een herbouw en de onduidelijkheid over de plannen waren aanleiding voor het schrijven van de nu tot uitgave bewerkte scriptie. Gezien de vele informatie over de geschiedenis van het Valkhof, is in het eerste deel de nadruk gelegd op de kennis over de oorspronkelijke bebouwing. Wat minder informatie was beschikbaar over de recente herbouwplannen, zodat deze in het tweede deel in een breder perspectief bekeken worden. De wederopbouw, monumentenzorg, toekomstige projecten en eerdere initiatieven voor een herbouwde burcht, zijn onlosmakelijk verbonden met huidige visies over het functioneren van het Valkhofpark. De verschillende betrokken partijen, de Projectgroep, de tegenstanders en de Gemeente, komen afzonderlijk aan bod. De verhitte discussie over de beschikbare gegevens die nodig zouden moeten zijn voor een 'wetenschappelijk verantwoorde herbouw' voert vaak de boventoon in de strijd om het Valkhof. Deze gegevens worden, wellicht ten overvloede, aan het einde kort beoordeeld op hun waarde voor een herbouwde Valkhofburcht.

Archeologisch onderzoek, restauraties, schriftelijke bronnen, publicaties en afbeeldingen hebben in de loop der jaren bijgedragen aan een toegenomen inzicht in de complexe bouwgeschiedenis van

het Valkhof. J.J. Weve (1852-1924) heeft, als stadsarchitect en later als directeur van de dienst Gemeentewerken, onmiskenbaar de grootste bijdrage geleverd met zijn omvangrijke, nooit gepubliceerde manuscript *De Valkhofburcht te Nijmegen*. Later archeologisch onderzoek in de omgeving van het Valkhof geeft een weliswaar niet volledig, maar toch completer beeld van de bewonings- en bebouwingsgeschiedenis. Inmiddels wordt aangenomen dat de heuvel waarschijnlijk vanaf de Romeinse tijd continu bewoond is geweest. De aanwezigheid van Karel de Grote in Nijmegen kan uit talloze schriftelijke bronnen vernomen worden, maar archeologisch bewijs dat de Karolingische palts op het Valkhof gestaan heeft, is nog niet aangetroffen. Toch lijkt dit aannemelijk, want keizer Frederik Barbarossa laat in de twaalfde eeuw op de heuvel een burcht bouwen, met de volgende getuigenis van zijn kroniekschrijver: 'De zeer fraaie paleizen, eens door Karel de Grote gebouwd, en de koningshoeven, met zeer schoon kunstwerk versierd, bij Nijmegen en naast de villa Ingelheim, waren zeer sterke bouwwerken, maar zij waren door verwaarlozing en ouderdom aangetast; hij herstelde ze op passende wijze en hij toonde hierbij zijn aangeboren grootheid van geest...' Na de verpanding komt het Valkhof in handen van de Gelderse landheren. Eind achttiende eeuw wordt de burcht, na eeuwen van verbouwingen en herstelwerkzaamheden, bijna geheel gesloopt. Tufsteen was in die tijd zeer gewild materiaal, zodat het complex tot en met zijn fundamenten uitgegraven werd. Hierdoor is het terrein zwaar verstoord voor archeologisch onderzoek naar de burcht. De heuvel draagt echter zoveel sporen van verschillende soorten van bebouwing in zich, dat deze beschermd wordt als belangrijk archeologisch monument.

Na de sloopwerkzaamheden wordt besloten een park aan te leggen om de twee gespaarde bouwwerken, de Sint-Nicolaaskapel en de Sint-Maartenskapel, in een landschappelijke omgeving te kunnen bewonderen. Dit park, ontworpen door J.D. Zocher sr., is niet meer als zodanig aanwezig, maar door de grote rol van het huidige park in de negentiende-eeuwse stadsuitleg, is het in 1990 deel geworden van het Beschermd Stadsgezicht. De heuvel met beplanting, enkele overblijfselen en de twee kapellen zijn tevens als geheel tot Rijksmonument verklaard.

Hoewel het Valkhof dus een drievoudige bescherming kent, mag dit kennelijk geen belemmering vormen om bouwplannen voor dit terrein te ontwikkelen. Nijmegen heeft in het recente verleden al

veel veranderingen ondergaan; oorlogsschade, sloop en verval hebben gezorgd voor een continu proces van vernieuwing. Ook in de toekomst zullen grote projecten uitgevoerd worden, die een grote verandering in de omgeving van het Valkhof teweeg zullen brengen. De *Centrum-2000* plannen van Sjoerd Soeters, het nieuwe museum van Van Berkel en Bos en de Vinex-locatie de *Walsprong* aan de overzijde zorgen voor een gedeeltelijk vernieuwd Nijmegen. Gelukkig kan de herbouw van het Valkhof bij deze plannen aansluiten als 'centraal ankerpunt' en als 'beeldbepalend en imagoversterkend' element in de stad. Eerdere initiatieven voor een herbouw zijn echter nooit tot uitvoering gekomen, maar het Valkhofforum in 1988, georganiseerd wegens de grote verdeeldheid over een destijds voorgesteld plan, ligt iedereen nog vers in het geheugen. De Valkhofvereniging, de toenmalige initiatiefnemer van de plannen, heeft geleerd van de uitgesproken bezwaren, zodat deze in positieve zin hergebruikt kunnen worden. De presentatie van de nu geformeerde Projectgroep, met de Valkhofvereniging als participant, was zo indrukwekkend, dat de Gemeenteraad in juni 1996 met een krappe meerderheid haar principebereidheid heeft uitgesproken verdere ontwikkelingen van de plannen te steunen.

Het particulier initiatief dat nu genomen is, wordt niet alleen gedragen door de Valkhofvereniging, maar ook door ICE Ontwikkeling. Voor de uitvoeringsopdracht is de Valkhofstichting opgericht. De deelnemers in het team, onder wie vertegenwoordigers van de Koninklijke Woudenberg Ameide en Strukton, zorgen voor een specifieke bijdrage in de ontwikkeling van de plannen. De Projectgroep weet zich gesteund door een groot Comité van Aanbeveling. In eerste instantie zouden vooral beurzen, concerten en exposities in het complex moeten gaan plaatsvinden, met de nadruk op de beurs-functie: een centrum van innovatie en marketing met een gerichte presentatie van 'special products'. Na een periode van bewuste 'radiostilte' rond de plannen zijn inmiddels drie architecten (koppels) geselecteerd die aan het werk mogen voor de eerste schetsontwerpen van de burcht. Wat in dit bouwwerk precies gaat gebeuren, blijft onduidelijk, hoewel het nu steeds meer een hotel lijkt te worden, gezien de recente berichtgevingen in de krant. Om aan alle bezwaren tegemoet te komen, zijn zowel door de Gemeente als door de Valkhofvereniging randvoorwaarden geformuleerd, zoals: het archeologisch onderzoek kan zowel voor, tijdens, als na de bouw plaatsvinden; bouwresten worden opgenomen in de burcht; het park herkrijgt na de bouw zijn karakter en het uitzicht blijft gehandhaafd en vrij toegankelijk.

Niet iedereen was na de eerste presentatie enthousiast over de toekomst van het Valkhof. Grote bezwaren tegen de opoffering van het Rijksmonument, ongelooft in de voorwaarden en een diep wantrouwen tegenover de Projectgroep deden de gemoederen binnen Nijmegen hoog oplopen. De regionale pers hielp hier aan mee door vele open brieven, beschuldigingen en opiniepeilingen te publiceren. Ook buiten Nijmegen was veel protest te horen van diverse organisaties. In oktober 1996 hebben de tegenstanders besloten zich te verenigen in het Platform tot Behoud van het Valkhofpark. Het Platform hoopt door middel van acties en debatten een discussie aan te gaan met de Projectgroep die echter voorlopig geen medewerking verleent voor een openbare dialoog met tegenstanders.

Ondanks een negatief advies van Staatssecretaris A. Nuis die de uiteindelijke vergunningaanvraag voor archeologisch onderzoek moet behandelen, gaat de Projectgroep onverstoord door. In september hoopt zij de eerste schetsen van de burcht te presenteren. Hopelijk kan deze uitgave, waarin de stand van zaken rond het Valkhof zo neutraal mogelijk uiteengezet wordt, bijdragen aan een zinnige discussie. Het slotwoord geeft een persoonlijke interpretatie van de plannen weer, gebaseerd op de summiere informatie die tot nu over de toekomstige Valkhofburcht voorhanden is.

"De bouwresten op de gemeentewerf worden ook opgenomen in de bouw van de burcht..." Bouwfragmenten afkomstig van het Valkhof op de Stadstimmerwerf. Foto Anouk Riehl, juli 1996.

Titus A.S.M. Panhuysen, **Romeins Maastricht en zijn beelden. Roman Maastricht reflected in stones** (Corpus Signorum Imperii Romani/Corpus van de Romeinse Beeldhouwkunst. Nederland. Germania Inferior - Maastricht). Bonnefantenmuseum, Maastricht; Van Gorcum, Assen 1996. 451 pp., 271 afb., VI kaarten. ISBN 90 232 3186 4. Prijs: f. 89,95.

De handelseditie van het proefschrift van Titus Panhuysen, stadsarcheoloog van Maastricht, is een lijvig, fraai uitgegeven boek over de Romeinse fase van de oudste stad van Nederland en de daar aange troffen Romeinse stenen sculptuurresten, die zich nu in het Bonnefantenmuseum bevinden. Het boek is het resultaat van een studie die met vele onderbrekingen ruim 20 jaar heeft geduurd. Het is het eerste Nederlandse deel van het Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR).

Het eerste deel van het boek bevat drie zeer informatieve hoofdstukken (ruim honderd pagina's) over de natuurlijke gesteldheid, de topografie en over bouwtechnische waarnemingen in Romeins Maastricht en directe omgeving. Een paragraaf over de petrografie en herkomst van de Romeinse stenen is gebaseerd op onderzoek van wijlen C. Overweel (Leiden, 1986). Het meeste steenmateriaal komt uit het Maasgebied en Rijngebied. Godenmonumenten zijn meestal gemaakt van kalksteen uit Norroy in het stroomgebied van de Moezel. Slechts enkele vondsten zijn van marmer uit Carrara.

Het tweede deel (ca. 300 pagina's) is getiteld 'Romeins beeldhouwwerk tussen Rijn en Maas, in het bijzonder uit Maastricht.' Het bestaat uit een aantal beschouwende hoofdstukken en een catalogus. Eerst worden de vindplaatsen van beeldhouwwerken genoemd: o.a. Hotel Derlon (opgraving van 1983), de omgeving van de O.L. Vrouwekerk, de laat-Romeinse versterking, en de Romeinse Maasbrug. Het is evident dat vrijwel geen enkel stuk in zijn oorspronkelijke context is aangetroffen. Het gaat bijna altijd om spolia, dat wil zeggen stenen die in de derde en vierde eeuw na Christus opnieuw zijn gebruikt als vulmateriaal. Sommige stukken zijn zelfs een derde keer gebruikt. Uiterst weinig spolia komen in een middeleeuwse context voor. Slechts het materiaal uit de opgraving onder Hotel Derlon, dat tot een godenmonument of Jupiterpijler behoorde, bevond zich min of meer op de oorspronkelijke plaats.

De auteur schetst op kritische wijze de status quaestionis op het gebied van beeldbouwwerk in Germania Inferior. Eerst komen de grafstenen aan bod, dan de monumentale graftekens uit de eerste eeuw na Christus, met name graftorens zoals het beroemde Publius Monument in Keulen, vervolgens de grafmonumenten uit de tweede en derde eeuw na Christus, tenslotte de monumenten van de Jupitercultus en de overige godenmonumenten. Deze hoofdstukken zijn samenvattingen van studiën van experts als Gabelmann, Baucchens, Noelke etc. De belangrijkste vertegenwoordigers van Maastrichtse monumenten worden telkens aan het einde van elk exposé ingepast en gedateerd. De auteur volgt in het algemeen de dateringen van zijn Duitse collega's. Deze zijn uiteraard op de inhoud van inscripties en stijlkritisch onderzoek gebaseerd. In de slotbeschouwing vat Panhuysen zijn bevindingen inzake de bewoning van Maastricht samen, onderstreept het begrijpelijk fragmentarische karakter van de gegevens; daarin staat een interessante paragraaf over secundaire gebruikssporen.

De catalogus is geschreven conform de richtlijnen van het CSIR. Deze bevat 82 zeer goed gedocumenteerde en geïllustreerde fragmenten van funeraire en sacrale monumenten: resten van 4 grafstèles, 2 grafstenen met inscriptie, 25 monumentale graftekens, de 'Vogel'-pijler (6 fragm.), 15 grafmonumenten uit de 2de en 3de eeuw,

de Jupiterpijler en de poort van Derlon (8 fragmenten), en de overige godenmonumenten (7 fragmenten). Wat de inscripties betreft, volgt de auteur de interpretaties en vertalingen van zijn helaas – vlak voor Panhuysens promotie – overleden Nijmeegse leermeester J.E. Bogaers.

In een Appendix worden in de catalogusnummers 83-233 de overige 'minder belangrijke' bouwstenen en sculpturen, waaronder marmeren portretten van Septimius Severus en Caracalla, slechts op uiterst korte wijze (in telkens 2 regels) opgesomd, zonder literatuurverwijzing, hoewel sommige vondsten gepubliceerd zijn. Het boek bevat voorts een Nederlandse en Engelse samenvatting, een index en zes kaarten.

Panhuysens studie is een uiterst belangrijke bijdrage aan onze kennis van Romeins Maastricht. Het boek is goed geschreven, zorgvuldig geformuleerd maar door het fragmentarische karakter van de gegevens zal het vooral als naslagwerk gebruikt worden. De titel van het boek maakt reeds duidelijk dat de inhoud op twee gedachten hinkt, een studie van de historische topografie en een studie (kern van het dissertatieonderzoek) van Romeinse 'beelden', die meestal reliëffragmenten van monumenten blijken te zijn. De materiële cultuur van Romeins Maastricht zal te zijner tijd geïntegreerd moeten worden met een studie van de andere materiaalcategorieën (brons, ceramiek, munten, cf. fig. 13, 14).

Eén van de vragen die onmiddellijk bij de lezer rijst, komt wel en passant aan de orde (p. 159) maar wordt niet systematisch behandeld: werden de 'beelden' in Maastricht vervaardigd of werden ze vanuit bijv. Keulen en Trier geïmporteerd? De auteur gaat er terecht vanuit dat objecten van lokale steen ter plekke zijn vervaardigd. Hetzelfde geldt waarschijnlijk, alleen al om praktische redenen, voor grote monumenten. Panhuysen suggereert dat sommige grafstenen uit een atelier elders, bijvoorbeeld Mainz of Keulen, afkomstig zijn. Welke criteria hij gebruikt om te achterhalen of een kant en klaar object of een beeldhouwer van elders naar Maastricht reisde, wordt niet geëxpliciteerd.

Ook op andere punten gaat Panhuysen niet geheel ad fundum. Het voorstel voor de reconstructie van de grote Jupiterpijler (kaart VI) is nauwelijks met argumenten onderbouwd (p. 214). Dit type pijler heeft, zoals de auteur terecht suggereert, een iconografisch programma, maar m.i. niet persé "militair-iconografisch". Men ziet op vier zijden 4 panelen, die goden of personificaties voorstellen. Het is niet duidelijk hoe de reconstructie zich verhoudt tot de beeldprogramma's op andere (Jupiter)pijlers. Een tabellarisch overzicht van alle programma's had zijn reconstructie kunnen onderbouwen en wellicht de positie en namen van goden in de ontbrekende panelen kunnen opleveren. Merkwaardig is dat Panhuysen geen woord wijdt aan de noord-zuid oriëntatie van de omheining (maceria) en het pijlerbasement in het heilgdom onder Hotel Derlon. Uit een niet door de auteur vermelde monografie van W. Müller (*Die Jupitergigantensäulen und ihre Verwandten*, 1975, 35 e.v.) blijkt, dat, voor zo ver bekend, basementen van Jupiterpijlers georiënteerd waren naar de vier kardinale punten. Ze zijn als het ware kosmisch verankerd.

Op p. 132 noemt Panhuysen de aanliggende mannen op grafstenen geïmagineerd. In de inscripties op deze monumenten is echter geen enkele aanwijzing voor heroïsering te vinden. Wat voor hellenistische voorbeelden (met slang!) geldt, hoeft echter niet voor provinciaal-Romeinse 'dodenmaal'-reliëfs (zonder slang) te gelden. Veel voorstellingen wekken overigens de indruk dat eerder een symposium dan een dodenmaal is uitgebeeld. Of deze 'jenseitig' moeten worden geduid, is nog maar de vraag. Ze hebben in elk geval het karakter van een elitaire status-aanduiding.

De auteur is vooral geïnteresseerd in identificatie van monumenten, reconstructie, datering, stijl en iconografische aspecten; de reli-

gieuze achtergronden (van bijv. de Dionysische themata op grafmonumenten) krijgen weinig aandacht.

Enigszins bevreemdend is verder dat Griekse termen gebruikt worden voor Romeinse zaken (temenos, klinè, chlamys, exomis, peripteros; voorts Moira i.p.v. Parca). De interpretatie van het woord tropaeum is onjuist (p. 208); het duidt niet een hoop wapens aan maar een boomstronk met daarop bevestigd, buitgemaakt wapentuig (oorspronkelijk: teken van keerpunt in de strijd). Het Mausoleum van Halicarnassus wortelt niet, zoals de auteur suggereert, in de hellenistische bouwkunst (p. 134). Het dateert van ca. 350 voor Christus, dus van voor de hellenistische tijd. De vertaling van de inscriptie op p. 270 (...in id opus...: ...dit bouwwerk waaraan...; i.p.v.: voor/ter bekostiging van dit bouwwerk) is niet correct ofwel een vrije vertaling. De omschrijving 'architectonisch opgevat bouwwerk' (passim in Catalogus) is een pleonasme. De opmerking op p. 384 (Cat. nr. 78) dat 'Mithras de stier met zijn linker hand bij een van de horens zou vatten, een wat ongebruikelijke iconografie' is een vergissing. Panhuysen schrijft linker in plaats van rechter hand. Mithras doodt namelijk normaliter de stier met een dolk in zijn rechter hand.

In de Appendix zijn ten onrechte bronsfragmenten opgenomen. Deze moeten tot de plastiek en niet tot de sculptuur gerekend worden. De relatie tussen illustratie en tekst is niet altijd perfect (zie bijv. fig. 13, niet vermeld in tekst). De index tenslotte voldoet niet geheel aan de verwachtingen. Sommige monumenten komen veel frequenter in de tekst voor dan de paginanummers suggereren.

Deze punten van kritiek doen weinig af aan Panhuysens prestatie: hij heeft een monumentaal boek, een opus magnum, over zijn stad geschreven. Het zakelijk voetnotenapparaat bevat tal van suggesties voor verder onderzoek. Het is om wetenschappelijke redenen te hopen dat het boek vertaald wordt, zo mogelijk met commentaar op de in de fragmentarische kennis van de Romeinse nederzetting van Maastricht en het illustratiemateriaal zijn voortreffelijk.

De bodem van Romeins Maastricht heeft nog veel in petto (p. 119). De in 1993 'op één dag door duikers gesignaleerde minstens honderd bewerkte stenen op de rivierbodem', dat wil zeggen op de plaats van de Romeinse brug over de Maas, moeten letterlijk nog boven water komen. Er wacht Panhuysen dus nog een tweede, groots karwei.

L.B. van der Meer
Archeologisch Centrum, Leiden

Reactie van de auteur:

De boekbespreking van Bouke van der Meer vraagt ondanks alle lof om enkele kanttekeningen.

Ik vind het jammer dat de recensent niet heeft gesignaleerd, dat het provinciaal-Romeinse beeldhouwwerk in deze studie naar voren wordt gebracht als een bijzondere bron van informatie voor de verder zo fragmentarische kennis van de Romeinse nederzetting van Maastricht (pp. 237-250). Dat uitgangspunt geeft de logische schakel tussen de eerste samenvattende behandeling van de topografie van Romeins Maastricht en de beredeneerde catalogus van de belangrijkste stenen in het Bonnefantenmuseum. Hierdoor ontstond de mogelijkheid een aantrekkelijk boek te maken voor meer geïnteresseerden dan alleen de vakwereld. Mede om die reden is het werk in het Nederlands geschreven.

In het begin van het boek wordt al opgemerkt dat de oorspronkelijke monumenten in en bij de Romeinse nederzetting van Maastricht hebben gestaan (pp. 9, 115-116). Er is geen enkele reden om er aan te twifelen dat ze in de nederzetting zijn vervaardigd. Natuurlijk werden monumentale graf- of wijmonumenten, die uit tientallen of

honderden stenen bestonden, niet van de groeve naar een werkplaats in Keulen of Mainz gebracht en dan als een kant-en-klaar bouw pakket over grote afstand naar Maastricht getransporteerd. De bouwsteen werd rechtstreeks vanuit de groeve naar de plaats van bestemming gebracht (p. 151), bij voorkeur over water (pp. 85-88, 102-103). Dat is de reden waarom er in Maastricht zo veel (kalk)steen uit de Franse en Belgische Maasvallei wordt aangetroffen. Slechts bij uitzondering heeft het zin de vraag te stellen of een relatief gemakkelijk te vervoeren 'serieproduct' als een grafstele van elders kan zijn aangevoerd (pp. 129-130, CAT 1). In alle andere gevallen kan men bij de monumenten slechts onderzoeken of er sprake is van artistieke relaties met bekende sculptuurcentra. Soms leidt dat tot een hypothese dat beeldhouwers of ateliers van elders naar Maastricht zijn gekomen om er opdrachten uit te voeren.

Niet erg charmant vind ik de suggestie van de recensist dat de hoofdstukken die een overzicht geven van de belangrijkste graf- en wijmonumenten in onze streken 'samenvattingen' zouden zijn van het werk van collega-specialisten. Dat doet geen recht aan mijn eigen kritische en vernieuwende behandeling van de materie. Het notenapparaat van deze hoofdstukken is alleen al een 'Fundgrube' van literatuurkritiek. De typologieën bevatten tal van aanvullingen en correcties, de 2de-eeuwse grafmonumenten waren niet eerder samenvattend behandeld, een typologie van het wijaltaar bestond niet. Tot dezelfde orde van suggestieve en ongefundeerde kritiek reken ik de opmerking, dat ik op het gebied van de epigrafie klakkeloos de interpretaties en vertalingen van mijn zeer gewaardeerde leermeester J.E. Bogaers gevolgd zou hebben (CAT 5, 6, 10, 53). Dat is onjuist en blijkt ook nergens, tenzij de rec. doelt op CAT 6 waar ik in de tekst verwijs naar een uitstekende publicatie van Bogaers en mij bij diens opvatting aansluit. Mijn promotor Bogaers heeft overigens wel zijn goedkeuring gegeven aan de door mij voorgestelde oplossingen (ook aan de vrije vertaling van CAT 10!).

De bouwkundige reconstructie van de grote Juppiterpijler van Derlon is uitvoerig beargumenteerd in een paragraaf van 11 pagina's lengte (pp. 203-214). Het resultaat is een betrouwbare tekening van het monument (kaart VI), maar het beeldprogramma moet vol hiaten blijven. Ik heb mij in het kader van dit boek – dat toch maar niet '*Traiectum ad Fundum*' is genoemd – niet gewaagd aan een gedetailleerde aanvulling van het totale iconografische programma. Dat zou te hypothetisch zijn geworden. De vergelijking met het geringe aantal iconografische parallellen levert in dit stadium niets op.

De oriëntering van het heiligdom en van de Juppiterpijler past in het stratenpatroon van de 2de-eeuwse nederzetting. Misschien kan het ooit nog zin hebben te zoeken naar een diepere betekenis van zijn standplaats, maar toch niet wanneer er sprake is van zoveel onbekende factoren? We weten door de opgraving van 1996 in de Panduin van de nabijgelegen Onze Lieve Vrouwekerk dat het heiligdom 26 meter diep (N-Z) was. De pijler stond dus niet in het kosmische middelpunt. Overigens zou men de discussie over de betekenis en symboliek van de Juppitergigantzuilen maar liever niet moeten mengen met vragen over dit genre Juppiterwijdingen die in een heel andere traditie staan.

Wil de rec. tenslotte de tekst op p. 384 nog eens goed lezen en afb. 259 op p. 385 aandachtig bekijken? De linker hand omklemt een van de horens van de stier, en met zijn (ontbrekende) rechter hand moet hij hebben toegestoken. Het 'ongebruikelijke' van de iconografie zit hem in het feit dat Mithras de stier nou eens niet bij de neus neemt (zie CAT 77).

DE MANIBUS NON DISPUTANDUM ?

Titus A.S.M. Panhuysen, Maastricht.

Chris Kolman, Ben Olde Meierink, Ronald Stenvert, **Monumenten in Nederland. Utrecht.** Waanders, Zwolle en RDMZ, Zeist 1996. 352 blz., ruim 500 zwart-wit afb., ISBN 90 400 9757 7. Prijs: f 95,-.

Ruim vijftig jaar geleden nam de toenmalige Rijkscommissie voor de Monumentenzorg het initiatief tot het samenstellen van een overzicht van de architectuur-monumenten in Nederland getiteld *Kunstreisboek voor Nederland*. Tussen 1940 en 1987 verschenen er verschillende drukken. De laatste, achtste druk, waarvan vier provinciale delen verschenen, is echter nooit voltooid. Voortgaand op dit initiatief is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in samenwerking met uitgeverij Waanders begonnen aan de uitgave van een nieuwe reeks: *Monumenten in Nederland*. In vijf jaar tijd zullen twaalf delen verschijnen waarin per provincie een overzicht wordt gegeven van cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren. Voor de uitvoering van het volledige project heeft men drie architectuur- en bouwhistorici benaderd: Chris Kolman, Ben Olde Meierink en Ronald Stenvert, die gezamenlijk als 'bureau voor architectuur-geschiedenis, bouwhistorie & regionale geschiedenis' opereren. Voor het eerste deel van de reeks, over de provincie Utrecht, hebben zij mede gebruik gemaakt van een uit 1987 stammend manuscript van Margreet Tholens.

In het 'Ten geleide' stellen de auteurs dat het boek een naslagwerk betreft en geen reisgids, hetgeen het zware A4-formaat ook niet toe zou laten. In feite wordt met deze serie een hernieuwde poging gedaan alle cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren in een overzicht bijeen te brengen; de gekozen doelstelling en methode wijken echter wel degelijk af van die van het *Kunstreisboek*. Zo was dit werk met name gericht op de architectonische monumenten, die per stad of dorp, in volgorde van 'belangrijkheid' werden behandeld. *Monumenten in Nederland* gaat verder. Men stelt zich ten doel een goed geïllustreerde, wetenschappelijk verantwoorde reeks samen te stellen, waarin naast de architectonische monumenten tot ca. 1940, ook de monumentale cultuurlandschappen zijn opgenomen. Voor een goed begrip van de beschreven monumenten wordt het overzicht voorafgegaan door vier inleidende hoofdstukken van ieder circa tien pagina's. Deze voorzien de aanzienlijke architectuur- en cultuurhistorische rijkdom van de provincie Utrecht van een context en geven het boek als overzichtswerk een grote meerwaarde.

De geschiedenis van de bebouwde omgeving van Utrecht gaat terug tot de laat-Romeinse tijd, toen langs de Rijn, de noordgrens van het Romeinse Rijk, verschillende legerkampen of castella werden aangelegd. Daar waar de Vecht van de Rijn aftakte, ter plekke van het huidige Domplein, kwam zo'n castellum tot stand en werd de basis gelegd voor de stad Utrecht. Met de komst van Willibrord in 695 n.chr., kreeg Utrecht als bisschopsstad de status waaruit veel van zijn rijke cultuurhistorie is voortgekomen. Vanuit Utrecht beheerste de bisschop een groot deel van Noord-Nederland. In de tweede helft van de middeleeuwen kwam de machtspositie van de bisschop echter onder druk te staan, de adel en de steden groeiden in macht en zelfbewustzijn en brachten dit onder andere in de architectuur tot uitdrukking. Ook bisschoppen wendden architectuur aan ter versteviging of bevestiging van hun macht. In het eerste inleidende hoofdstuk over de geschiedenis van de provincie komen dergelijke zaken, evenals de bestuurlijke, politieke en economische ontwikkeling van de provincie tot het begin van de 20ste eeuw aan de orde.

Het tweede hoofdstuk handelt over bouwstijlen, in het bijzonder zoals die in Utrecht voorkomen. Voor dit korte stijlhistorische overzicht is uitgegaan van de systematiek van het boek *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)* van R.K.M. Blijdestein en R. Stenvert. Be-

gripen als *intentie* en *verwatering* met betrekking tot de betekenis van vormen, *bovenstroom* en *onderstroom* aangaande de rijke topbouwkunst versus de meer sobere architectuur, *traagheid* ter aanduiding van de achterstand van de architectuur op de economische ontwikkeling en *verpakking* voor het streven naar optimale effecten met minimale middelen, liggen ten grondslag aan de benadering van het architectuurhistorische erfgoed. Bouwkunst behorend tot de trendsettende bovenstroom krijgt in dit boek uiteraard veel ruimte, maar ook aan de trendvolgende onderstroom wordt aandacht besteed (p. 21).

De verschillende bouwstijlen worden beschreven aan de hand van monumenten uit de rijkere bovenstroom. Gebruikte termen als *Internationale-* en *Stichtse Gotiek*, *Laat-Maniërisme* en *Romantisch-Classicisme* worden met voorbeelden geïllustreerd, waarbij de Utrechtse situatie in het kort in een context wordt geplaatst en tevens als voorbeeld dient. Ook aan de ontwikkeling van de tuinstijlen in Utrecht is een paragraaf gewijd, alsmede aan de geschiedenis van bouwtypen. Gebouwen met een agrarische functie en de verdedigingslijnen blijven daarbij buiten beschouwing maar worden in het hoofdstuk over de Regio's behandeld.

Behalve door typologie, vormgeving en historie is architectuur voor een groot deel resultaat van gebruikte materialen, constructietechnieken en de organisatie van het bouwbedrijf; hieraan is het derde hoofdstuk gewijd. De hoofdlijnen van de ontwikkelingen in het bouwvak staan daarin beschreven. Vanzelfsprekend is een dergelijk overzichtswerk niet de plaats voor een diepgravende, specialistische analyse van materialen en constructiewijzen; voor een groot deel van het lezerspubliek zal dit een eerste kennismaking zijn met de bouwtechnische materie. Het is met name voor dit deel van het lezerspubliek jammer dat er geen gebruik is gemaakt van schematische tekeningen, zoals die bijvoorbeeld in bouwhistorische literatuur veelal worden gebruikt, die de technische verhandeling hadden kunnen illustreren en verhelderen. Dergelijke tekeningen zijn bovendien zeer functioneel voor de verduidelijking van de achterin het boek gegeven verklaring van enkele termen.

Het vierde hoofdstuk geeft op een overzichtelijke en beknopte wijze de belangrijkste informatie en uitleg over de aard van zowel het landschap als de bebouwing van de provincie. Aan de hand van een verdeling van Utrecht in vier fysisch-geografisch onderscheiden gebieden worden per regio de kenmerkende (cultuur)landschappen en architectuurtypen beschreven.

In het bijna 270 pagina's tellende deel over de verschillende steden en dorpen volgt steeds na een inleiding op de aard en geschiedenis van de betreffende nederzettingen de beschrijving van de geselecteerde monumenten. Hiervoor hanteert men een volgorde die vrij gangbaar is in architectuurhistorische overzichtswerken. De *Geïllustreerde Beschrijving van monumenten van geschiedenis en kunst*, eveneens een uitgave van de RdMz, kent een vergelijkbaar indelingssysteem. Er wordt uitgegaan van het centrum van de kern en begonnen met het belangrijkste gebouw, vervolgens werkt men van publiek naar particulier, van oud naar jong en van binnen naar buiten (p.8). Voor de meeste kernen betekent dit dat het stadhuis of de kerk op de eerste plaats komt, gevolgd door andere, vaak jongere kerken, openbare gebouwen en woonhuizen. Indien aanwezig komen bouwtypen als bedrijfsgebouwen, kastelen en buitenplaatsen, boerderijen, werken van bedrijf en techniek, begraafplaatsen en ook beeldhouwwerk aan bod naar gelang hun ligging ten opzichte van het oude dorps- of stadscentrum.

In de objectbeschrijvingen wordt kernachtig de belangrijkste informatie gegeven, soms gerelateerd aan historische gebeurtenissen of ontwikkelingen. Ook ingrepen tijdens restauraties en verbouwingen komen aan de orde en wanneer bekend worden opdrachtgevers,

bouwmeesters en architecten met naam genoemd. Een voorbeeld hiervan is de toren van de Hervormde kerk te IJsselstein, die apart, na de beschrijving van de kerk, wordt behandeld. De vermoedelijke architect, Alessandro Pasqualini, bouwde de toren in opdracht van de heer van IJsselstein. Deze in 1535 voltooide toren staat nog t/m het eerste achtkant overeind. Het tweede achtkant dateert van 1635 en is gebouwd in dezelfde trant naar ontwerp van de Delftse steenhouwer Adriaen van Spieringshoek. Het derde, laatste achtkant werd door de Amsterdamse School architect Michel de Klerk in 1921 ontworpen en kwam na zijn dood, in 1928 gereed. Niet alleen deze feiten staan in de beschrijving vermeld maar ook een uitleg van de karakteristieken van de toren en informatie over kleinere ingrepen tijdens verschillende restauraties, waarmee een vrij volledig beeld ontstaat van de monumentale waarde van de toren. Vanzelfsprekend zijn lengte en aard van de beschrijvingen zeer uiteenlopend. Bijvoorbeeld over de woonhuizen kan soms weinig meer worden vermeld dan hetgeen er direct van de gevel afleesbaar is, onder andere dankzij de goede bouwhistorische vaardigheden van de auteurs zijn ook deze beschrijvingen echter van een aanzienlijke diepgang. Anderzijds is het hun verdienste dat de essentie van uitvoerig onderzochte monumenten kort en evenwichtig is weergegeven. Omdat men voor de keuze van een object niet aan de een grens in ouderdom is gehouden, zijn ook jonge monumenten opgenomen, meestal zijn dit (semi-)openbare gebouwen zoals bijvoorbeeld het nieuwe raadhuis van Veenendaal (1965-'67) en het hoofdgebouw van de Rabo-bank in Utrecht (1978-'83). In de opname van monumenten jonger dan vijftig jaar is men echter bijzonder terughoudend geweest.

Zowel in het 'Voorwoord' als in het 'Ten geleide' staat dat in deze serie in principe alle cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren worden opgenomen, tegelijkertijd realiseert men zich dat dit een onmogelijke opgave is en er keuzes gemaakt moeten worden. Daarover lezen we in het 'Ten geleide' het volgende: *De uiteindelijke selectie is dan ook die van de auteurs, waarbij de informatiewaarde en het belang als karakteristiek element voorop stond. Objecten zijn opgenomen omdat ze een bepaalde ontwikkeling kenmerken of een goed voorbeeld van een bepaald verschijnsel zijn. In andere gevallen valt de keus juist op de uitzondering, als zeldzaamheid een object vermeldenswaardig maakte. Criteria die ook een beslissende rol spelen, zijn de gaafheid, de historische betekenis, de architectonische kwaliteit of het bouwhistorisch belang* (p.8/9).

In eerste instantie zal iedereen de betekenis van deze uitgangspunten duidelijk zijn. Toch zou van de gekozen criteria een uitvoeriger uitleg en verantwoording gewenst zijn. Men heeft zich immers ten doel gesteld een wetenschappelijk verantwoord werk samen te stellen. Een goede en volledige motivatie van de gemaakte keuzes is daarvoor een vereiste.

Monumenten in Nederland is bedoeld als naslagwerk dat vele doeleinden kan dienen. Het is echter de vraag of men ook wetenschappelijk gebruik van deze serie heeft beoogd. Gezien de beperkte tijd die de auteurs ter beschikking wordt gesteld voor de samenstelling van de reeks is het begrijpelijk dat zij geen uitputtend onderzoek kunnen verrichten in de materiële, iconografische en geschreven bronnen. Het is jammer dat de volledigheid en mogelijk beoogde waarde als wetenschappelijk naslagwerk hieronder heeft moeten lijden. Meer nog doet het ontbreken van een notenapparaat en een volledige literatuurlijst, waarnaar ook bij de objectbeschrijvingen verwezen zou moeten worden, afbreuk aan het wetenschappelijk gebruik, en daarmee wellicht aan de ambities van zowel de initiatiefnemers als de uitvoerders van de reeks.

Naast de tekst is er aan de afbeeldingen veel aandacht besteed. Een groot aantal foto's is speciaal voor deze uitgave gemaakt. *De*

keuze van de afbeeldingen beoogt een zo goed mogelijke, representatieve selectie van de objecten en structuren te geven. De selectie ervan gebeurde op grond van ouderdom, verspreiding over de provincie en de verdeling van de verschillende typen van de objecten (p.10). Van sommige gebouwen, meestal kerken, kastelen of buitenplaatsen, zijn ook plattegronden of prenten opgenomen. Bij enkele oude kernen is een stadskernplattegrond toegevoegd waarin met nummers de besproken monumenten zijn weergegeven. Ook de vier inleidende hoofdstukken worden door foto's, oude en nieuwe tekeningen en kaarten ondersteund. Met de vele illustraties, die goed aansluiten op de tekst wordt de waarde van het werk als informatiebron over de monumentale bouwkunst in de provincie Utrecht aanzienlijk vergroot.

Het boek wordt afgesloten met een beknopte literatuurlijst, een verklaring van enige termen, een topografisch en personenregister.

De onvolkomenheden ten aanzien van het wetenschappelijke gebruik ten spijt kan er met recht gesproken worden van het beginpunt van een monumentale reeks. De grote hoeveelheid informatie, van een brede context voorzien en goed geïllustreerd, maakt het werk na genoeg onmisbaar in elke architectuurhistorische bibliotheek. Uit een vergelijking van *Monumenten in Nederland - Utrecht* met zijn voorganger, het *Kunstreisboek voor Nederland*, valt onmiskenbaar te constateren dat de kennis en belangstelling binnen de architectuurhistorische discipline zich in vijftig jaar verregaand heeft verbreed en verdiept.

Eva Röell

Zappend door de historie, jeugdboeken over geschiedenis en architectuur

Sinds 1992 wordt er bij de Rijksdienst voor de monumentenzorg aandacht besteed aan erfgoededucatie, met name door de auteur van dit stuk die beleidsmedewerker educatie is. Er is een aantal projecten opgezet om te onderzoeken hoe het onderwerp 'monumentenzorg' – of in breder verband 'de gebouwde omgeving' – een plaats kan krijgen binnen het reguliere onderwijs.

De in 1997 verschenen nota 'Cultuur en School' van de beide staatssecretarissen Nuis en Netelenbos legt de nadruk op het belang van cultuureducatie. De komende jaren zal er in dat verband een extra impuls worden gegeven aan de ontwikkeling van cultuureducatie in de breedste zin.

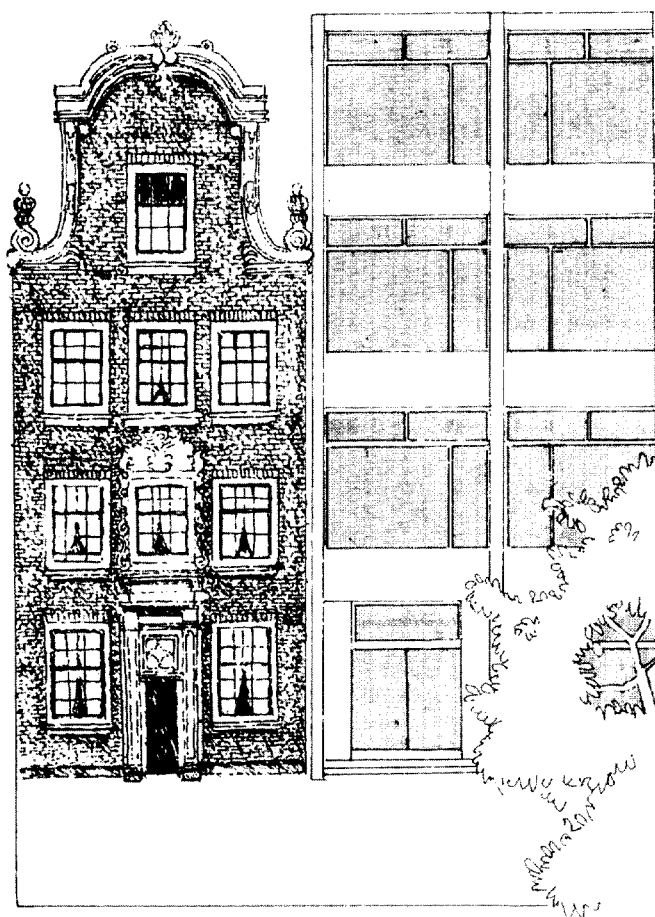
Het is opvallend dat er de laatste tijd meer en meer *glossy* 'boeken' voor de jeugd over geschiedenis en architectuur verschijnen. In dit artikel zal aan de hand van een – zeer onvolledige – greep uit voorhanden zijnde literatuur getracht worden te achterhalen waar deze categorie vandaan komt en wat de voors en tegens van enkele nieuw verschenen uitgaven zijn.

Iedere grotere stad in Nederland heeft tegenwoordig een kinderboekwinkel. Om een beeld te krijgen van de huidige (architectuur) historische publikaties voor de jeugd stelden enkele uitgeverijen en collega's boeken beschikbaar en bezocht ik de Kinderboekwinkel te Amsterdam. Rietje Nivard begon 22 jaar geleden met de eerste kinderboekwinkel van Nederland. Zij constateert dat kinderboeken er de laatste jaren steeds mooier en luxer uit gaan zien, maar daar is ze zelf niet zo blij mee. Ze vreest dat de inhoud van het boek zal lijden onder de toenemende aandacht voor het uiterlijk. Als je in de Kinderboekwinkel om je heen kijkt valt inderdaad de bonte kleurigheid op. Alle boeken roepen om het hardst: 'koop mij, koop mij, neem mij mee!' Men vindt op de planken voor informatieve boeken en in de bibliotheek naast de nieuwe *glossy* uitgaven toch nog een aantal sobere boekjes van oudere datum over bouwkunst en monumentenzorg.

David Macaulay als *eyeopener*

Elke rechtgeaarde (kunst)historicus heeft tijdens zijn studie wel eens gekeken in de boeken van David Macaulay, of het nu *De kathedraal*, *De stad*, *De piramide* of *Het kasteel* is. Hierin wordt aan de hand van zeer gedetailleerde tekeningen het proces van de bouw inzichtelijk gemaakt. Door de boeken van Macaulay werd mij voor het eerst echt duidelijk dat er ook ondergronds aardig wat gemetseld moet worden voordat men met het zichtbare deel van het bouwwerk kan beginnen. Daarvóór had ik blijkbaar – hoewel van jongsaf bekend met het fenomeen van de Amsterdamse palen – aangenomen dat een bouwwerk gewoon op de grond stond. Tekeningen kunnen dus verhelderend zijn.

Macaulay is als architect goed op de hoogte van de manier waarop men vroeger bouwde. Net als bij het wetenschappelijke 'volwassen' onderzoek geldt voor zijn benadering dat er grotere onzekerheden ontstaan naarmate het bouwproces zich verder in het verleden heeft afgespeeld. De Nederlandse vertalingen van Macaulay zijn nauwkeurig en verantwoord te noemen. Dit is te danken aan de inzet van de bouwhistoricus en oud-medewerker van de RDMZ Herman Janse. De illustraties zijn uitgevoerd als ruimtelijke zwart-wit tekeningen die ook voor niet-technici begrijpelijk zijn.

Dit mag natuurlijk nooit!

Afb. 1. Illustratie van Joseph van Kesteren in: Maarten de Jongh en J. van Kesteren, *Monumentenzorg* 1981.

Het eerste boek over monumentenzorg voor jonge ogen

Het 'eerste boek over monumentenzorg voor jonge ogen' uit 1983 is geschreven door Jan Roelfs, oud- redacteur van Heemschut. Het grootste deel van het boek gaat over de belevenissen van insecten die de zolder van een oud pand in Amsterdam bewonen dat afgebroken dreigt te worden. Natuurlijk wordt het pand op het nippertje door tussenkomst van twee kinderen én de insecten gered en ontfermen de 'huizendokters' van monumentenzorg zich over de restauratie. Het boek besluit met stichtende woorden namens de Bond Heemschut: '(...) Heemschut trekt telkens aan de bel! Zo van: Mensen springt met zorg om met alles wat er uit vroeger tijden nog is. Om het te bewaren voor later, als de jongens en meisjes van nu, groot, volwassen mensen zijn geworden. (...)'

Het boek is een weinig spannende kinderroman en is slechts beperkt met zwart-wit tekeningen geïllustreerd. Over de geschiedenis van het bouwen en over monumentenzorg is hierin weinig terug te vinden.

Basis informatie

Wat zakelijker en informatiever zijn twee boekjes uit de Versluys basis informatie-reeks over *Monumentenzorg* en *Bouwkunst in ons land* uit respectievelijk 1981 en 1982. Deze boekjes zijn bestemd voor de hoogste groepen (toen nog 'klassen') van het basisonderwijs. Het eerste boekje geeft een globale maar duidelijke opsomming van wat monumentenzorg nu eigenlijk inhoudt. Daarna bespreekt het molens, kastelen, kerken, woonhuizen en boerderijen, maar ook beschermde stads- en dorpsgezichten, landschappen en het werk van de monumentenwacht (afb. 1). Ook hier weer de boodschap dat we zuinig moeten zijn op wat er nog over is:

'Zouden we kunnen leven
In een land zonder verleden
Zonder te zien hoe of het was
Zonder poorten en kastelen
Zonder molens in het gras?'

Bouwkunst in ons land gaat verder in het zelfde stramien: Waarom bouwen we? Het voert ons mee van rotsholen via de hut en de boerderij naar de moderne bungalow. En vertelt over bouwmaterialen en merkwaardige bouwsels zoals duiventillen. De boekjes zijn eenvoudig uitgevoerd met realistische, duidelijke lijntekeningen in zwart-wit met één steunkleur. De gebouwen worden op realistische wijze getoond in hun natuurlijke omgeving. *Bouwkunst in ons land* bevat daarnaast enkele instructieve tekeningen die laten zien hoe bijvoorbeeld een hut zich tot een huis ontwikkelde. Bouwhistorisch gezien een compliment waard, omdat de tekenaar gelukkig geen gebinten tekent in een periode dat ze er nog niet konden zijn (d.w.z. vóór 1200). Het goede van deze boekjes is dat er duidelijke, simpele vragen worden gesteld, die daarna ook op duidelijke, simpele wijze worden beantwoord.

Pet en Petra

Van een andere orde is een boek uit 1967 van Bertus Aafjes, welwillend uitgeleend door C.L. Temminck Groll: *Pet en Petra en het geheim van de bouwkunst*. Het is een spannend verhaal in ouderwetse kinderboekstijl over twee kinderen die een architectuurwedstrijd winnen.

De wedstrijd is uitgeschreven door de zeer oude Amerikaanse professor Pinkerton. Deze heeft een revolutionaire ontdekking gedaan: de stof Technicon. Dit is een 'groeistof' waaruit al naar gelang de behoefte onderdelen groeien waarmee een stad zichzelf kan opbouwen. Dit levert organische bouwkunst op. Pet en Petra moeten

van de professor een studiereis door Europa maken die voert langs de bekendste mijlpalen van de architectuurgeschiedenis. Tijdens deze reis probeert een kwaadaardige student de plannen van de professor te stelen, maar gelukkig loopt alles goed af. De enigszins 'losse' zwart-wit illustraties met één steunkleur volgen het verhaal en beelden vooral de personen af die in het verhaal een rol spelen. Hoewel we in het laatste hoofdstuk opeens een uitbarsting van architectuurtekeningen tegenkomen die geen duidelijk verband meer hebben met het verhaal. Wellicht een verzoek van de illustrator? Deze laatste afbeeldingen tonen dan pas voor 't eerst iets van architectuur.

Groot-Brittannië: *Look Books*

Uit eind vijftiger, begin zestiger jaren stammen de boekjes *Look at houses* en *Look at churches* uit de Engelse serie *Look Books*.

Behalve huizen en kerken worden in deze serie ook onderwerpen als auto's, kleding, het circus, bomen, boeken, insecten etcetera aan kinderen verduidelijkt. De toon is vriendelijk, af en toe een grapje en illustraties waar je ook om kunt glimlachen. De vele lijntekeningen maken duidelijk hoe er sinds de oudheid gebouwd werd. Sommige elementen worden er uitgelicht. Er is bijvoorbeeld een hele serie schoorstenen afgebeeld om te laten zien hoeveel verschillende vormen er bestaan. In een hoofdstuk wordt verteld hoe je je eigen huis kunt bouwen en hoe een plattegrond eruit ziet. Deze uitgaven maken weer eens duidelijk hoe de Engelsen met het toegankelijk maken van het cultureel erfgoed bezig zijn en hoe lang al! Afwisselend zijn de plaatjes zowel vermakelijk als instructief.

Be an urban detective

Van recenter datum is de serie *Be an urban detective*. In deze serie zijn de deeltjes *History on your doorstep* en *Investigating maps* verschenen.

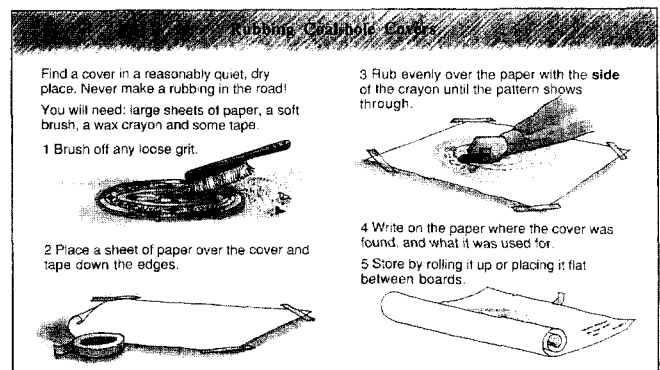
Door middel van foto's, gekleurde illustraties en plattegronden wordt de jeugd uitgenodigd om de eigen omgeving te verkennen. De boekjes hebben een handzaam formaat en nemen de jonge onderzoeker op speelse maar ook serieuze wijze bij de hand. Ze geven voldoende informatie om aan de slag te kunnen en geven daarbij ook nog genoeg vrijheid om zelf dingen te ontdekken. *Investigating maps* bijvoorbeeld begint met het tekenen van een plattegrond van de eigen slaapkamer. Daarna wordt de school getekend en de eigen straat. Langzaam maar zeker worden de de plattegronden en de kaarten steeds ingewikkelder. Een hoofdstuk laat zien hoe landkaarten gemaakt worden. *History on your doorstep* volgt hetzelfde stramien. Geschiedenis is overal om je heen, je bent er zelf een onderdeel van. Door met je oma te praten word je al veel wijzer van de familiegeschiedenis. Je kunt zoeken naar geschiedenis in archieven, in musea, in de grond etcetera. Ook op straat vind je veel geschiedenis: de bestrating, straatnamen en gebouwen. De boekjes zijn bedoeld om er zelf op uit te trekken (afb. 2). Voorin elk boekje staat dus ook de waarschuwende boodschap dat je je als onderzoeker *streetwise* moet gedragen: goed opletten met oversteken, genoeg geld bij je hebben voor de bus, een telefoonkaart op zak en voor het donker thuis zijn!

Recente, vertaalde uitgaven

Publikaties die van recenter datum zijn en waarvan een groot gedeelte vertaald is uit het Frans of het Engels komen nu aan bod. Vanaf begin negentiger jaren treedt de kentering op waarover in het begin van dit artikel werd gesproken: de boeken gaan er spannender en volwassenere uitzien.

Een stad in plakjes

Een door de Stichting Nederlands Kinderjury uitverkozen boek is *Een stad in plakjes* van Peter Kent. De oorspronkelijk Engelse uitgave

Afb. 2. Instructie voor het rubben van koperen grafplaten, geliefde bezigheid van de Engelse jeugd (J. Launchbury, en S. Montford, *History on your doorstep*, 1990).

ve dateert uit 1995. Aan de hand van fantastische, kleurige doorsneden kun je zien hoe een dorp uit de steentijd verandert in een moderne stad. Nieuwe gebouwen verrijzen op de resten van oude. Een familie met rood haar blijft van generatie op generatie op dezelfde plek wonen. Je ziet ze op alle bladzijden terug; soms zijn ze arm, soms zijn ze rijk. In kadertjes worden bepaalde objecten of gebruiken uit een periode nader besproken. Het is een prachtig kijkboek, hoe langer je de bladzijden bestudeert hoe meer je ziet. Het leuke is dat er in elke eeuw woonlagen bijkomen, zodat de pagina's langzaam maar zeker steeds voller worden. Bovendien blijft de oudste laag steeds zichtbaar. De auteur heeft hier en daar houtconstructies getekend die in bouwhistorische en technische zin niet geheel betrouwbaar zijn. Het boek nodigt echt uit tot bladeren, omdat je steeds weer iets ontdekt waarvan je nieuwsgierig bent hoe het er in een eerder of later tijdperk uitziet. De leeftijdscategorie is vanaf 10 jaar. De tekst is helder en duidelijk en bovendien spreken de tekeningen voor zich (afb. 3).

Kaleidoscoop van de kunst

Uit Frankrijk komt het spectaculair ogende boekje *Bouwkunst* dat in 1994 verscheen in de *Kaleidoscoop van de Kunst*-serie. Het bevat veel glanzend foto- en tekeningenmateriaal in bonte kleuren, uitklappen halve pagina's, stickers en doorkijkpagina's. In een – adembenevende – vogelvlucht passeren bouwwerken de revue: piramides, Griekse tempels, Romeinse bouwkunst, hutten en iglo's, een Japans huis, het Crystal Palace, wolkenkrabbers en het beroemde huis 'Falling Water' van Frank Lloyd Wright. Het geheel maakt door de veelomvattendheid een lawaaiige, overdadige en ongestructureerde indruk. Het is bedoeld voor kinderen vanaf 10 jaar, maar de taal is erg moeilijk. Achterin vindt men informatie over boeken en musea in Nederland en België. Deze is ook zo hap-snap dat ze beter achterwege gelaten had kunnen worden.

Kijk op het verleden

Door Time-Life Books/De Lantaarn wordt de serie *Kijk op het verleden* uitgegeven. De Engelse serie is bestemd voor kinderen vanaf ca 10 jaar.

De serie omvat vele onderwerpen: van *Het oude Egypte* via *Het oude Rome* en *De Middeleeuwen* tot en met *De Renaissance*, maar ook *Opkomst van de Industrie*, *Forten en Kastelen*, *Huizen en Woonplaatsen* etcetera. Alle boeken zijn voorzien van 4 doorkijkplaten die op verhelderende wijze het interieur van gebouwen laten zien. De il-

Afh. 3. Stad in de 16de eeuw, uit: Peter Kent, Een stad in plakjes, 1996.

Illustraties zijn prachtig, bijzonder accuraat en mooi van kleur. Er wordt veel begrijpelijke informatie gegeven. Ideale boeken om een werkstuk mee te maken. Een lijstje met jaartallen, een woordenlijst en een aantal citaten completeren het geheel.

Recente uitgaven van eigen bodem: de vaderlandse geschiedenis

Natuurlijk zijn de ontwikkelingen in Nederland niet blijven steken bij de hiervoor besproken uitgaven. Een leuk voorbeeld hiervan is *De geschiedenis van het dagelijks leven* van Thom Roep met illustraties van Co Loerakker uit 1994. Het is een stripboek waarin op populaire wijze door de geschiedenis van Nederland wordt gestapt. Deze uitgave is deel 5 in de serie over vaderlandse geschiedenis bestemd voor leerlingen vanaf 10 jaar. Deel 1 is in 1984 verschenen. Op zich is het al opmerkelijk dat een serie die meer dan 10 jaar geleden is gestart nog steeds aanspreekt, want dat doet het zeker! De aanpak is meer luchtig en humoristisch dan wetenschappelijk. De tekeningen zijn echte striptekeningen: de onderwerpen worden met een zeer persoonlijke toets weergegeven, maar zijn historisch gezien juist. Het is een goede manier om kinderen die niet zo geïnteresseerd zijn bij geschiedenis te betrekken. Dat de jeugd hier zelf ook zo over denkt blijkt wel uit het feit dat de serie op de tweede plaats staat van best verkopende kinderboeken over het vaderlands verleden.

Mijn gebouw wordt zo

Een nieuwe verrassende uitgave van eigen bodem is het boekje *Mijn gebouw wordt zo – architectuur voor jongeren* dat is geschreven voor de leeftijdsgroep van 14 tot 17 jaar. Het is een gezamenlijk pro-

dukt van de BNA en het NAI. Het is een flitsend vormgegeven publicatie waarin alle stadia aan bod komen die moeten worden doorlopen voordat een gebouw daadwerkelijk is gebouwd. Tevens geeft het een beeld van alle personen die daarbij betrokken zijn. Er is een aantal verhalen door elkaar geweven. Als rode draad loopt het verhaal van de verbouwing van de Koninklijke Scholengemeenschap te Apeldoorn door het boekje. Daarnaast komt de architectuurgeschiedenis met haar stromingen en stijlen aan bod. De vele foto's sporen aan tot kijken en de fotoserie over het droomhuis, waarmee elk hoofdstuk begint geeft een goed beeld van de fantasievolle wijze waarop je de omgeving kunt benaderen. Elk hoofdstuk eindigt met een aantal opdrachten die in de klas gemaakt kunnen worden.

Schatkisten en bouwplaten

Spannend zijn de schatkisten die de laatste jaren verschenen zijn. Dat de schatkisten hogelijk gewaardeerd worden, blijkt uit het feit dat ze regelmatig uitverkozen worden door de leden van de Stichting Nederlandse Kinderjury. Het leuke van deze kisten is dat ze plezier geven terwijl de gebruiker al spelend wijzer wordt. Onderwerpen uit de oudheid, zoals piramiden en tempels komen het meest voor.

De kleinste, over tempels in de uit Frankrijk afkomstige serie *Geheimen* van Gallimard Jeunesse, heeft nog iets weg van een klein boek waar een doosje aan vast zit. Het boekje geeft door middel van duidelijke doorsneden en perspectieftekeningen een goed en kleurig beeld van Griekse zowel als Romeinse tempels. In het doosje vind je plastic elementen waarmee je een tempeltje kunt bouwen. Het enige nadeel van dit pakketje is, dat als je het boekje gelezen hebt en het tempeltje in elkaar gezet, je eigenlijk klaar bent. Het zal niet uitnodigen om er iets mee te gaan doen.

Meer een schatdoos dan een schatkist is de uitgave *Piramiden* uit de serie *Ontdekkingsreizen*. Hierin treft men een begeleidend boekje, een model van de grote piramide, een diorama van een sfinx, een wandkaart van het oude Egypte, facsimiledocumenten, een geheime boodschap in hiërogliefen, een grafroverspel etcetera. Ook hier geldt: fraai en kleurig uitgegeven, aantrekkelijk, onderhoudend en leerzaam. De Egyptische beschaving leent zich natuurlijk zeer goed voor een dergelijk pakket. De enige schatkist die er ook als zodanig uitziet is *Het oude Egypte*. Deze is prachtig vormgegeven met afzonderlijke, geheime laatjes. Hierin vinden we onder andere een boekje, een stempeldoos met hiërogliefenstempels, een hiërogliefenontcijferschijf, kralen en een stenen hanger, een scarabee-spel etcetera. De Egyptische beschaving is goed aan kinderen uit te leggen en nodigt uit om te spelen. De beide pakketten over Egypte doen voor elkaar niet onder. De pakketten zijn bestemd voor kinderen vanaf ca 10 jaar.

Een uitgave uit 1992 van het Metropolitan Museum of Art uit New York is de stempeldoos *Spelen met Architectuur*. Voor de Nederlandse vertaling zijn adviezen gegeven door Auke van der Woud. Met behulp van 35 stempels met bouwelementen kun je al stempelelnd je eigen architectuur maken. De stempels worden vergezeld van een boekje met stempeltips. Daarnaast wordt in een hoofdstuk de 'Taal van de architectuur' uitgelegd: wat hebben gebouwen te zeggen en hoe zeggen ze het? Architectuur komt voort uit praktische eisen, maar kan ook een gevoel overbrengen. Dit wordt aan de hand van voorbeelden helder uiteengezet. Het hoofdstuk 'Architectuur door de eeuwen heen' behandelt de architectuur van de piramiden tot nu, maar schenkt ook aandacht aan de toekomst. Uitvoering van de stempeltips blijkt geen eenvoudige zaak; de stempels verschuiven snel en het is erg moeilijk om een strak bouwwerk te produceren. Als je ziet hoe je volgens het boekje zelfs in staat zou moeten zijn om de Villa Rotonda van Palladio in bouwplaatvorm te maken, slaat de schrik je om het hart. Toch denk ik dat dit pakket voor jongeren van 10 tot 80 jaar aantrekkelijk is.

Het in elkaar zetten van bouwplaten kent een lange traditie en wordt nog steeds door veel kinderen en volwassenen gedaan. De RDMZ heeft onlangs ter gelegenheid van haar 50-jarig jubileum een fraaie bouwplaat uitgegeven van het 'beschermde dorpsgezicht Zeist', met afbeeldingen van het Slot, het park en de beide pleinen. Een echte aanrader!

CD-rom/cd-i....

Ook cd-rom en cd-i zijn media waarop we ons architectuur-ei kwijt kunnen. Macaulay geeft het goede voorbeeld op de in 1994 verschenen cd-rom *Kijk zo werkt het*, waarin de werking van verschillende technische apparaten wordt uitgelegd.

En wat te denken van *Kid CAD*? Met deze cd-rom variant op de stempeldoos *Spelen met architectuur* kun je bouwen wat je maar wilt. Alles wat je nodig hebt vind je in de menubalk: kleine bouwstenen, grote bouwstenen, poorten, ramen en koepels. Zelfs poppetjes die in de gebouwen kunnen wonen. Je kunt een beroemd gebouw afbouwen, maar ook een heel nieuw gebouw verzinnen. *Kid CAD* is een soort mini-lego voor de computer. Als het gebouw af is kun je het inkleuren. Daarvoor kun je kiezen uit veertien potten verf. Als je genoeg hebt van het gebouw dat je hebt gemaakt kun je het zelf slopen. Ook daarvoor zijn er veel mogelijkheden: met een bokshandschoen, een grasmaaiër, een bom, een veger, een bulldozer etcetera.

.... en Internet

De mogelijkheden voor monumentenzorg op Internet worden op dit moment onderzocht. Er zijn plannen om een eigen RDMZ-website te openen. Naast de standaardinformatie over de RDMZ zoals de monumentenwet en de Nieuwsbrief is er ook de mogelijkheid om iets voor de jeugd op te zetten, wellicht in samenwerking met de ROB. Waarschijnlijk krijgt een en ander eind 1997 meer vorm.

Tenslotte

Opmerkelijk is het feit dat er in jeugtpublikaties veel gebruik wordt gemaakt van illustraties, zowel vroeger als nu. Opmerkelijk is ook dat de illustraties een steeds grotere plaats innemen en de tekst zo langzamerhand verdrongen wordt. Natuurlijk zorgt de moderne techniek voor steeds meer mogelijkheden op dit gebied. Natuurlijk is de hedendaagse jeugd verwend door de vele beelden die zij dagelijks via computer en tv te verwerken krijgt. Bovendien zijn ze snel verveeld. De boekenmakers lijken te denken dat een boek dezelfde korte, heftige prikkels moet geven als een videoclip. Misschien is dat een denkfout: het medium boek is nu eenmaal van een andere orde dan het medium beeldscherm. Het gevaar dat de vorm de inhoud gaat overheersen is dan ook duidelijk te bespeuren bij een aantal hierboven genoemde uitgaven.

Ook het omgekeerde is het geval: het medium beeldscherm is van een andere orde dan het medium boek. Je moet als boekenmaker niet denken dat je een boek integraal op een beeldscherm kunt overzetten. Beide media vragen om een eigen benadering.

Het is zaak om met de tijd mee te gaan. Men schiet zijn doel voorbij door vast te houden aan eenzijdige manieren van kennisoverdracht uit gebrek aan kennis van de nieuwe media. Dit neemt echter niet weg dat er altijd een zekere eigenwijsheid mag bestaan in vasthouden aan het idee dat er volgens ons 'cultuurbewaarders' andere (betere?) manieren zijn om kennis te verspreiden dan door middel van zappen.

Wat kunnen wij anders doen dan in eerste instantie de interesse te wekken bij de jeugd voor cultuur en cultureel erfgoed? En door het wekken van die interesse hopen dat ze later meer en diepere belangstelling krijgen voor het onderwerp? Als de interesse eenmaal ge-

wekt is, is het zaak dat er publikaties voorhanden zijn die de belangstelling op verantwoorde wijze kunnen voeden. Hier ligt voor ons een schone taak!

Olga Faber

Favoriete top 3:

Een stad in plakjes

Mijn gebouw wordt zo

History on your doorstep

Literatuurlijst jeugdboeken

- B. Aafjes, *Pet en Petra en het geheim van de bouwkunst*, Ploegsma Amsterdam 1967
- Tj. Bos (vert.), *Geheimen. Tempels*, Piramide Amsterdam/Antwerpen 1996
ISBN 90 245 2535 7
- Tj. Bos (vert.), *Ontdekkingsreizen. Piramiden*, Piramide Amsterdam/Antwerpen 1995
ISBN 90 254 0665 3
- Tj. Bos (vert.), *Schatkist. Het oude Egypte. Ontdek 3000 jaar mysterie*, Piramide Amsterdam/Antwerpen 1994
ISBN 90 254 0624 6
- A. Duggan, *Look at Churches*, Hamish Hamilton Ltd. London 1961
- D. Eisen, *Spelen met architectuur*, Piramide Amsterdam/Antwerpen 1993
ISBN 90 254 0077 9
- B. Fontanel, *Bouwkunst, 'Kaleidoscoop'*, Bosch & Keuning Baarn 1995
ISBN 90 246 0204 1
- S. Howarth, *De Middeleeuwen, 'Kijk op het verleden'*, Uitg. Lantaarn Amsterdam 1994
ISBN 90 5426 771 2
- S. James, *Het oude Rome, 'Kijk op het verleden'*, Uitg. Lantaarn Amsterdam 1994
ISBN 90 5426 761 5
- M. de Jongh/ill. K. Sondermeijer, *Bouwkunst in ons land*, Versluys basis informatie, Versluys Amsterdam 1982
ISBN 90 249 1279 2
- M. de Jongh/ill. J. van Kesteren, *Monumentenzorg*, Versluys Basis Informatie, Versluys Amsterdam 1981
ISBN 90 249 1239 3
- P. Kent, *Een stad in plakjes*, Piramide Amsterdam/Antwerpen 1996
ISBN 90 245 2602 7
- A. Langley, *Opkomst van de industrie, 'Kijk op het verleden'*, Uitg. Lantaarn Amsterdam 1994
ISBN 90 5426 821 2
- J. Launchbury en S. Montford, *History on your doorstep. Be an urban detective*, Young Library Ltd., Corsham 1990
ISBN 1 85429 002 9
- M. Loparco e.a., *Kid CAD. Het 3D-bouwpakket voor jonge architecten vanaf 8 jaar*, A.W. Bruna Uitgevers BV Utrecht 1993-1994
ISBN CD-ROM versie 90 229 3889 ISBN diskette versie 90 229 3872 7
- D. Macaulay, *De Kathedraal. Het verhaal van de bouw*, Ploegsma Amsterdam 1977
ISBN 90 216 0176 1
- D. Macaulay, *Kijk zo werkt het*, CD-ROM, Dorling Kindersley Multimedia/VNU Interactive Media Haarlem 1994
ISBN 90 5724 098 x
- S. Montford, *Investigating maps. Be an urban detective*, Young Library Ltd. Corsham 1993
ISBN 1 85429 029 0

- Th. van Oeffelt en Bernard Hulsman, *Mijn gebouw wordt zo - Architectuur voor jongeren*, NAi Uitgevers Rotterdam 1997
ISBN 90 5662 051 7
- J. Roelfs, *Hoe het krekelhuis gered werd*, Terra Zutphen 1983
ISBN 90 6255 167 x
- Th. Roep/ill. C. Loerakker, *Van nul tot nu. De vaderlandse geschiedenis tot 1648*, Big Balloon Heemstede 1984
ISBN 90 5425 192 1
- Th. Roep/ill. C. Loerakker, *De geschiedenis van het dagelijks leven*, Big Balloon Heemstede 1994
ISBN 90 542 5026 7/CIP
- J. Verney, *Look at Houses*, Hamish Hamilton Ltd. London 1959
- B. Williams, *Forten en kastelen*, 'Kijk op het verleden', Uitg. Lantaarn Amsterdam 1994
ISBN 90 5426 841 7
- T. Wood, *Huizen & woonplaatsen*, 'Kijk op het verleden', Uitg. Lantaarn Amsterdam 1995
ISBN 90 5426 842 5
- T. Wood, *De Renaissance*, 'Kijk op het verleden', Uitg. Lantaarn Amsterdam 1993
ISBN 90 5426

MONUMENTENZORG

Herbouw Valkhofburcht, advies aan de gemeente Nijmegen

Geacht College,

In de raadsvergadering van uw gemeente van 12 juni jl. is in principe de bereidheid uitgesproken om mee te werken aan de plannen voor de herbouw van de Valkhofburcht. Er zijn nog geen formele procedures gestart, er is immers ook nog geen concreet plan. Niettemin is in eerdere brieven van zowel de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodem-onderzoek als de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bezorgdheid over de ontwikkelingen uitgesproken.

Nu de planvoorbereiding een nieuwe fase ingaat, met wellicht aanzienlijke investeringen in tijd en geld, acht ik het niet verantwoord de formele vergunningaanvraag en bestemmingsplanprocedure af te wachten. Bij aanzienlijke projecten als het onderhavige hecht ik aan een vroegtijdige betrokkenheid van mijn ministerie, beseffende dat de formele afhandeling de laatste fase van een langdurig proces is.

Het raadsbesluit waarin medewerking wordt uitgesproken aan het verder ontwikkelen van plannen voor de herbouw van de Valkhofburcht, baart mij grote zorgen. Het Valkhof is een lokatie van uitermate groot archeologisch en cultuurhistorisch belang, hetgeen onder meer tot uitdrukking komt in een drievoudige bescherming. Hoewel ik ervan overtuigd ben dat bescherming per definitie niet tot bevrozing mag leiden, meen ik dat er in dit geval geen ruimte is voor grootschalige initiatieven, ook niet onder de noemer van historische reconstructie of inspiratie. In een bijlage bij deze brief wordt u over de achtergronden van mijn visie geïnformeerd.

Het spreekt vanzelf dat medewerkers van de ROB en de RDMZ te allen tijde bereid zijn mee te denken over verbetering van de potenties van het Valkhof met behoud en gebruikmaking van de archeologische en cultuurhistorische waarden.

de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen,

A. Nuis

Herbouw Valkhofburcht - De gevolgen voor het monument "Het Valkhof"

Het Valkhof geniet objectbescherming op basis van diverse onderdelen en maakt ruimtelijk onderdeel uit van het beschermd stadsgezicht Nijmegen.

Het terrein is als geheel tevens archeologisch monument. Het belang van het archeologisch monument, van het monumentale, zichtbare Valkhof en van het gebied als beschermd stadsgezicht, en, direct in verband daarmee, de gevolgen van een eventuele herbouw van de burcht, komen hieronder aan de orde.

Het archeologisch monument "Het Valkhof"

De wettelijke bescherming

Het Valkhof en het aangrenzende Hunerpark/Kelfkensbos zijn in 1991 aangewezen als archeologisch monument in het kader van de Monumentenwet 1988. Het onderstaande heeft speciaal betrekking op het Valkhof.

Redenen voor de aanwijzing tot beschermd archeologisch monument

Binnen de archeologische monumenten in Nederland neemt het Valkhof een bijzondere plaats in. Het gebied herbergt, zo hebben waarnemingen en kleinschalige onderzoeken aangetoond, sporen uit verschillende perioden, namelijk de Bronstijd, vroeg- en laat Romeinse tijd, vroege en Late Middeleeuwen.

Op zich kan dit al reden genoeg zijn om een terrein als beschermd monument aan te wijzen. Belangrijker echter is de aard van de bewoning en bebouwing, waar deze sporen van getuigen. Het gaat veelal niet om "gewone" nederzettingen, maar om verschijnselen die voor de hoofdlijnen van onze geschiedschrijving van buitengewone betekenis zijn.

Het is niet verwonderlijk dat dit markante gebied op de hooggelegen stuwwal, met het weidse uitzicht over de riviervlakten van Waal en Rijn, al vanaf de prehistorie een grote aantrekkingskracht heeft gehad. Dat zal ook de reden zijn waarom de bewoning en bebouwing in dit gebied zo bijzonder zijn.

Om de meest markante objecten te noemen :

- Oppidum Batavorum, de bij Tacitus genoemde hoofdstad der Bataven in de 1e eeuw n. Chr.;
- eenromeins castellum uit de 4de eeuw;
- een palts (paleis) van Karel de Grote uit de 8ste eeuw, enige malen verwoest maar in de 12de eeuw door keizer Frederik Barbarossa hersteld en verbouwd tot een imposante Staufische burcht.

Voorts liggen in de bodem van het Valkhof nog verborgen:

- een grafveld uit de late Bronstijd;
- een nederzetting van de Merovingische elite uit de 5de tot in de 7de eeuw, compleet met grafveld;
- de door de Graven van Gelre in de 13de en 14de eeuw versterkte en aangepaste versie van de Barbarossa-burcht.

Van de 11de-eeuwse fase van deze in oorsprong Karolingische palts rest nu nog de Nicolaaskapel; van de Barbarossa-burcht staat nog een deel van een vleugel van de oorspronkelijke woontoren of donjon en een deel van een muurtoren; gedeelten van de ringmuur en stadsmuur getuigen nog van de bouwactiviteiten in de 13de en 14de eeuw. Uit deze tijd dateert overigens, door de aanleg van de Voer-

Afb. 1. Park op Valkhofheuvelland in volle bloei (foto D.J. de Vries, 1997).

weg, de “verdeling” van het plateau in het Valkhof enerzijds en het Kelfkensbos anderzijds.

Van minstens even groot belang als deze zichtbare resten zijn de onzichtbare sporen uit het verleden, die nog in de bodem verborgen liggen.

Archeologische monumenten in Nijmegen

Het Valkhof/Kelfkensbos/Hunerpark is niet het enige archeologische monument in Nijmegen. Ook De Kleine Kops Hof, Het Kops Plateau, het terrein achter het Canisiuscollege en het terrein PontMeyer zijn aangewezen als archeologisch monument.

Hoewel de wettelijke bescherming er in principe toe zou moeten leiden dat de terreinen onaangetast blijven, heeft in al deze monumenten inmiddels meer of minder grootschalig archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Aanleiding daarvoor waren over het algemeen plannen voor woningbouw, die het bodemarchief ernstig zouden aantasten. Deze ontwikkeling is onvermijdelijk. Niet alleen zijn de archeologische monumenten binnen het stadsgebied gelegen, ook hebben zij vaak een niet geringe omvang, waardoor het wel heel moeilijk wordt ze geheel te vrijwaren van bebouwing.

Om die reden heeft het Ministerie van WVC, later OC&W, regelmatig toestemming gegeven voor archeologisch onderzoek, dat door de ROB, de Universiteit van Nijmegen en sinds 1989 ook door de afdeling archeologie van de gemeente Nijmegen zelf in goed onderling overleg is uitgevoerd. Nijmegen heeft haar zorg voor het bodemarchief genoegzaam getoond, zowel door het aanstellen van gemeentelijke archeologen, als ook door bijvoorbeeld het voornemen het Kops Plateau voor een groot gedeelte als groengebied te willen bestemmen. Toch hebben de hierboven genoemde ontwikkelingen binnen het stadsgebied tot gevolg gehad dat het bodemarchief van Nijmegen, dat niet alleen van nationale, maar zelfs van internationale waarde is, verontrustend wordt aangetast.

Ook het in het monument Valkhof/Hunerpark/Kelfkensbos wordt op dit moment archeologisch onderzoek gedaan, vanwege de bouw van het nieuwe Museum “Het Valkhof” en vanwege de aanleg van de parkeergarage Kelfkensbos. Bij de aanwijzing tot monument was deze ontwikkeling overigens al bekend; bij dit gedeelte van het monument diende de bescherming om het archeologisch onderzoek veilig te stellen, zoals ook aangegeven is in de beschrijving van het monument.

Het Valkhof is nu het laatste gedeelte van een archeologische monument in het stedelijk gebied van Nijmegen, dat als één geheel nog relatief onaangetast is. Door de parkbestemming en door de dubbelbescherming door de RDMZ en ROB lijkt een bedreiging van het object bepaald niet voor de hand te liggen.

Het Valkhof als zichtbaar cultuurhistorisch element

De door de monumentenwet beschermde, zichtbare onderdelen zijn:

- de 11de-eeuwse Nicolaaskapel;
- de zgn. Barbarossa-ruïne, midden 12de-eeuws;
- de noordwestelijke tufstenen muurtoren (12de-eeuws);
- gedeelten van de in 1388-90 gebouwde ringmuur om het kasteel;
- een gedeelte van de stadsmuur aan de zuid-oostzijde van het Valkhof met twee halfronde muurtorens (tweede kwart 14de eeuw);
- en het park, de Valkhofheuvelland, met beplanting en funderingsresten.

De zichtbare fragmenten

De consequenties van het herbouwen van de vrm. burcht voor de nog bestaande fragmenten zijn van materiële en immateriële aard.

In materiële zin wordt de Nicolaaskapel niet aangetast. Deze zal als vrijstaand onderdeel blijven functioneren. De Barbarossa-ruïne zal zijn ruïneuze karakter verliezen omdat hij deel zal uitmaken van de burcht – zoals ooit het geval was. Er zullen tamelijk ingrijpende aanpassingen nodig zijn om de absis op zijn minst wind en waterdicht te maken en te laten aansluiten op de nieuwbouw. De vrij hoge mate van authenticiteit die de ruïne dankzij terughoudende restauraties in het verleden bezit, komt hiermee in het geding.

Indien de suggestie dat ook de ringmuur met muurtorens en poortgebouwen opgetrokken zullen worden, bewaarheid wordt, zullen de bestaande fragmenten van muren en torens hierin moeten worden opgenomen met dezelfde consequenties als met betrekking tot de Barbarossaruïne.

Het park

In de toelichting op het beschermde stadsgezicht is het Valkhof aangemerkt als behorend tot Zone A, de belangrijkste van drie zones die gewaardeerd zijn op basis van ruimtelijk-structurele en ruimtelijk-visuele kenmerken.

Het Valkhof is het oudste park van Nijmegen en één van de oudste stadsparken van Nederland. Daarmee is het – afgezien van de waarde als afzonderlijk object – van belang voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse stadspark. Bijzonder is dat in Nijmegen verschillende stadia uit die ontwikkeling ruimtelijk op elkaar aansluiten. De eind-19de-eeuwse park- en singelaanleg sluit via het Hunerpark aan op het rond 1800 tot park getransformeerde Valkhof. Het Valkhof is als park dus een onderdeel van de samenhangende groenstructuur die de binnenstad omgeeft. Plattegronden en afbeeldingen van vóór 1940 laten zien dat de groenstructuur via het huidige Ivensplein en de Veemarkt ook aan de westzijde tot aan de Waal doorliep en dus de hele binnenstad als het ware omarmde.

Het Valkhof is een van de lokaties waar de hoogteverschillen, die karakteristiek zijn voor de Nijmeegse binnenstad, het meest fysiek te ervaren zijn. De plek is openbaar toegankelijk, ligt hoog en er is een prachtig uitzicht op de omgeving, vooral op de Waal. Als groten-deels onbebouwde, maar van romantische accenten voorziene ruimte, verwijst de plek naar een pre- of vroeg-stedelijk stadium: het nog niet of nauwelijks gebouwde Nijmegen. De ‘genius loci’ is daarmee

afhankelijk van eigenschappen die in trefwoorden als: hooggelegen, uitzicht, groen, openbaar en romantisch gevangen kunnen worden.

De Romantiek

De aanleg van het park gaat terug tot het eind van de 18de eeuw. Kort na de afbraak van de burcht kreeg de bekende landschapsarchitect J.D. Zocher sr. opdracht voor het ontwerpen van een park. Hierin moesten die fragmenten, die door toedoen van de gemeente ternauwernood voor sloop behoed waren, de centrale elementen vormen. De oorspronkelijke compositie van Zocher is door latere wijzigingen, in het bijzonder in 1833, niet goed meer herkenbaar. De romantische aanleg is in essentie evenwel nooit aangetast, integendeel zelfs versterkt. Een parkaanleg met slingerende paden, onverwachte effecten, gestoffeerd door enkele vervallen, middeleeuwse restanten, zijn de basisingrediënten van de laat 18de- en 19de-eeuwse, uit Engeland afkomstige opvattingen over landschapsparken. Overwoekerde ruïnes vormden daarvan het middelpunt, en wanneer deze niet voorhanden waren, schroomde men niet om ze als folies, als schijnruïnes op de cruciale plaatsen na te bouwen.

Het werden plaatsen – liefst enigszins afgelegen – waartoe schilders en dichters zich aangetrokken voelde, waar men op zondagmiddag ging wandelen, luisterend naar muziek die uit de speciaal daartoe geplaatste koepel weerklonk. Het Valkhof was zo'n plaats bij uitstek. Ook daar werd (in 1826) een muziekkoepeel geplaatst. De muren van de ruïne liet men opzettelijk begroeien ter verhoging van het romantisch effect. Het Valkhof is in de geschiedenis een nimmer aflatende inspiratiebron voor tekenaars en schilders geweest en kent een romantische beeldtraditie als weinig andere monumenten. Om de romantische betekenis van een plaats als het Valkhof, om de ideeën over verval, eindigheid, over grote heersers van weleer, over de toch altijd sterkere natuur, die op zo'n plaats gestalte hebben gekregen, te kunnen vatten, zou uitvoerig geciteerd moeten worden uit de gelijktijdige hoogtepunten van de romantische literatuur: Chateaubriands "religieuze harmonie van ruïnes" of uit Walter Scotts middeleeuwse ruïnes als decor van zijn historische romans. Maar misschien volstaan voor een goed begrip enkele regels van een anonieme wandelaar uit 1817, die zo ontroerd was dat hij een minuscule boekje uitgaf over het Valkhof:

Ik vestigde mijn oog op de zware neergestorte steenen bij den brok muurs der eerwaardige kapel; daar, uit het midden van de met mos begroeide ruïnen, de schim van het paleis gelijk als schijnt te verrij-

Afb. 2. Valkhofhevel vanaf Waaloever (foto D.J. de Vries, 1997).

zen; en daar de magtigste Oppervorsten van dit wereld-gedeelte hunne kniën godsdienstig bogen.

Het Valkhof als plaats van opkomst en vergankelijkheid van grote vorsten, dat is het literaire thema waarvan het bovenstaande citaat maar een enkel voorbeeld is. Een zware historische symboliek, waarvoor ook Napoleon niet ongevoelig was, toen hij zichzelf tot opvolger en overwinnaar van zijn Duitse voorgangers bestempelde door het plaatsen van een borstbeeld in de absis van deze meest noordelijke 'Rijnburcht'.

Romantische parken met ruïnes als pittoreske effecten hebben in Nederland nooit zo'n hoge vlucht bereikt als in Engeland. De voorbeelden die we nog hebben zijn bovendien schaars. De twee best bewaarde, waar de romantische betekenis nog volledig in stand is, zijn het Valkhof en het park met de kasteelruïne in Wijk bij Duurstede (waar de aanvraag voor de bouw van een restaurant op het kasteelleiland in hoger beroep werd afgewezen, omdat de romantische betekenis van kasteelleiland en park te zeer zou worden aangetast). De "wandelingen" en singels die Zocher en anderen ontwierpen langs de vervallen verdedigingswerken van vele steden, zoals in Utrecht, zijn uitingen van dezelfde romantische beleving van de geschiedenis.

De monumentale waarde van het Valkhof beperkt zich niet tot de individuele fragmenten en het park op zich zelf, maar strekt zich uit tot de cultuurhistorische achtergrond. Dat is de romantische dimensie van een van de oudste landschapsparken met ruïnes in ons land, een plaats waar men kwam om het roemrijk verleden en vooral de vergankelijkheid daarvan te beleven en in beeld of in woord tot uitdrukking te brengen.

Gevolgen van de herbouw Valkhofburcht

Gevolgen voor het bodemarchief

Het is onvermijdelijk dat de uitvoering van de burchtreconstructie de vernietiging van de archeologische sporen tot gevolg zal hebben, ook in het geval dat archeologisch onderzoek zal plaatsvinden.

Gevolgen voor de zichtbare monumenten en het beschermd stadsgezicht

Een van de uitgangspunten voor de herbouw is de handhaving 'voor zover mogelijk' van het park. De nieuwbouw zal het park echter niets slechts aanzienlijk verkleinen, maar hoe dan ook in meerdere delen splitsen die geen relatie meer met elkaar zullen hebben. Ook de herbouw van de ringmuur impliceert nog eens een flinke aanslag op de omvang en inrichting van het park. Bovendien zal het gebouw een uitstraling hebben (ook letterlijk, namelijk 's-avonds) en een infrastructuur noodzakelijk maken met vergaande gevolgen: de essentie van het parkkarakter – een verstilde plek met een beladen historische symboliek – gaat dan volledig verloren. Burcht en park zijn tegenstrijdig: het park dankt zijn ontstaan aan de sloop van de burcht. Bij het park hoort een ruïne, bij de burcht hoort een versteende omgeving. Een gereconstrueerde burcht in een restant parkaanleg is een onbegrijpelijk antagonisme.

De reconstructie van de burcht op zich zelf roept overigens de nodige vragen op. De gedaante van de burcht van 1797 was die van een langzaam gegroeid complex, bestaande uit bouwdelen uit verschillende perioden, opgetrokken in verschillende materialen van verschillende ouderdom. Een gereconstrueerde burcht toont een complex "aus einem Guss" met als enige referentie aan het verleden de vorm van de bouwmassa als historisch decor.

Conclusies

De redenen waarom ik u dringend moet afraden het initiatief tot herbouw van de burcht gestalte te geven, zijn meervoudig:

- De veelheid in archeologische perioden, maar vooral de aard van de bewoning en bebouwing van het Valkhof maakt dat hier sprake is van een archeologisch monument van meer dan nationale betekenis.
- Door de herbouw van de burcht zal het nog aanwezige bodemarchief van het Valkhof definitief verdwijnen.
- De archeologische monumenten in Nijmegen zijn – door de ontwikkelingen in het stedelijk gebied onvermijdelijk – ernstig aangetast of zelfs verdwenen. In het geval van het Valkhof is door de parkbestemming in combinatie met de dubbele bescherming van bovengrondse en ondergrondse monumentale waarden, én de status van beschermd stadsgezicht, sprake van een kansrijke situatie dit unieke en complexe monument te behouden.
- De fragmenten van gebouwen, muren en torens zodanig in de nieuw te bouwen onderdelen worden geïncorporeerd, dat ze hun betekenis als autonome monumentale ruïnes zullen verliezen.
- Van groot belang is de betekenis van het park, zoals dat zich sedert het eind van de 18de eeuw heeft ontwikkeld. De herbouw van de burcht zal hoe dan ook een verstening van een groot deel van het park betekenen. Dat houdt niet alleen een aantasting van het park zelf in, maar ook van de samenhangende groenstructuur als geheel. Park en burcht zijn onverenigbaar. De eerste dankt zijn ontstaan aan de afbraak van de laatste. Omgekeerd heeft de bouw van de burcht het einde van het park tot gevolg, in materiële en immateriële zin.
- Realisering van de beoogde nieuwbouw zal het karakter van de plek teniet doen: de openbaarheid neemt af, de oppervlakte bebouwing neemt toe, rust wordt vervangen door lawaai en geruis, historische restanten met een romantisch karakter gaan op in een eigentijds historisch decor. Een muur sluit een deel van de heuvel af van de omgeving. Kortom, het Valkhof wordt een 'gewone' plek, met zalen, horeca, detailhandel in een groene omlijsting.
- Het vaak geuite bezwaar dat het park een stille, afgelegen plek is, valt niet te ontkrachten. Wel is dit nu juist de essentie van het park. Overigens ligt het in de rede te veronderstellen dat met de komst van het nieuwe museum naar het Kelfkensbos het park aanzienlijk meer bezocht zal worden. Het bezoek zal dan in relatie met het museum door middel van een wandelroute gestimuleerd kunnen worden.

In de afweging tussen behoud Valkhofpark en herbouw burcht acht ik de monumentale en cultuurhistorische belangen dermate zwaarwegend dat deze bovengeschikt zijn aan de wens tot het herscheppen van een (pseudo)-historisch beeld op commerciële basis.

M. Krauwer, Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek

M. Kooiman en A. de Vries, Rijksdienst voor de Monumentenzorg

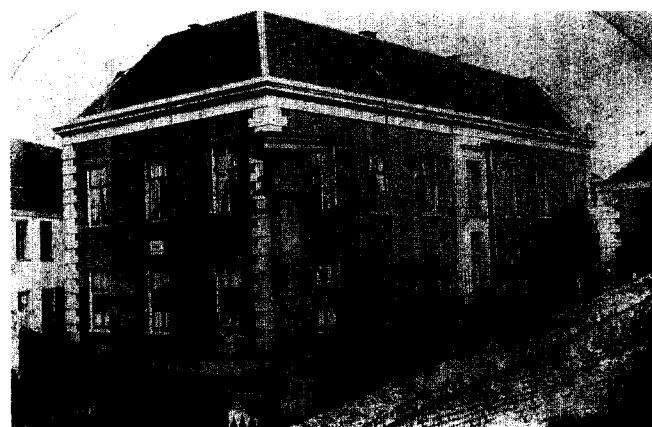

Afb. 1. C.C.A. Last, "Het voormalig Arme-Kinderen Huis (nu het Roomsche-Katholieke Weeshuis)", lithografie in: P. Nijhoff, Schets der lotgevallen ..., Nijmegen 1860.

De omstreden toekomst van het Weeshuis op de Hessenberg te Nijmegen ofwel de onvolkomenheden van de Monumentenwet 1988*

Dat de plaatsing van een pand op de rijkslijst van beschermde monumenten nog lang geen garantie voor zijn voortbestaan biedt, is een al sinds lang bekende waarheid. Maar hoewel de kennis van en de waardering voor het eeuwenoude pand, dat naar zijn voorlaatste functie nog steeds het R.K. Weeshuis genoemd wordt, de afgelopen jaren aanmerkelijk zijn toegenomen, ziet de gemeente Nijmegen, met de wet in de hand, daarin nog steeds geen reden om haar plannen omtrent de invulling van het terrein, een kaalslaggebied in de oude binnenstad, aan te passen.

In 1991 heeft de gemeente in de randvoorwaarden van een architectuurprijsvraag in Europees verband in strijd met de wettelijke bepalingen met betrekking tot monumenten laten opnemen dat het gebouw van het voormalig R.K. Weeshuis gesloopt moest worden. Alleen een natuurstenen deuroplijsting uit 1640 zou monumentwaarde

Afb. 2. De oudste opname van het R.K. Weeshuis van de Doddendaal-zijde, vóór 1860. De nieuwe gevels aan de Doddendaal van de hand van P. van der Kemp waren in 1845 gereedgekomen. Zichtbaar is nog juist een deel van de onherkenbaar verbouwde voormalige kloosterkerk, de palissade tussen jongensspeelplaats en moestuin, een stevige schommel en een monumentale pomp met zwengel. Coll. Beide Weeshuizen in Gemeentearchief Nijmegen.

Afb. 3. Simon Bosboom, natuurstenen trap en poort met de beelden van twee staande en twee knielende wezen, 1640. De trap werd in 1788 vernieuwd. Foto: Anita Pantus, Nijmegen 1992.

hebben en diende op enigerlei wijze in de nieuwbouw opgenomen te worden. De betrokken wethouder stelde zich op het standpunt dat de Monumentenwet 1988 in het kader van de decentralisatie aan gemeenten de bevoegdheid verleent om een sloopvergunning voor panden op de rijkslijst af te geven. Aangezien de gemeente Nijmegen eigenaar van het Hessenbergcomplex is, zou zij zichzelf dus een vergunning tot afbraak kunnen verlenen.

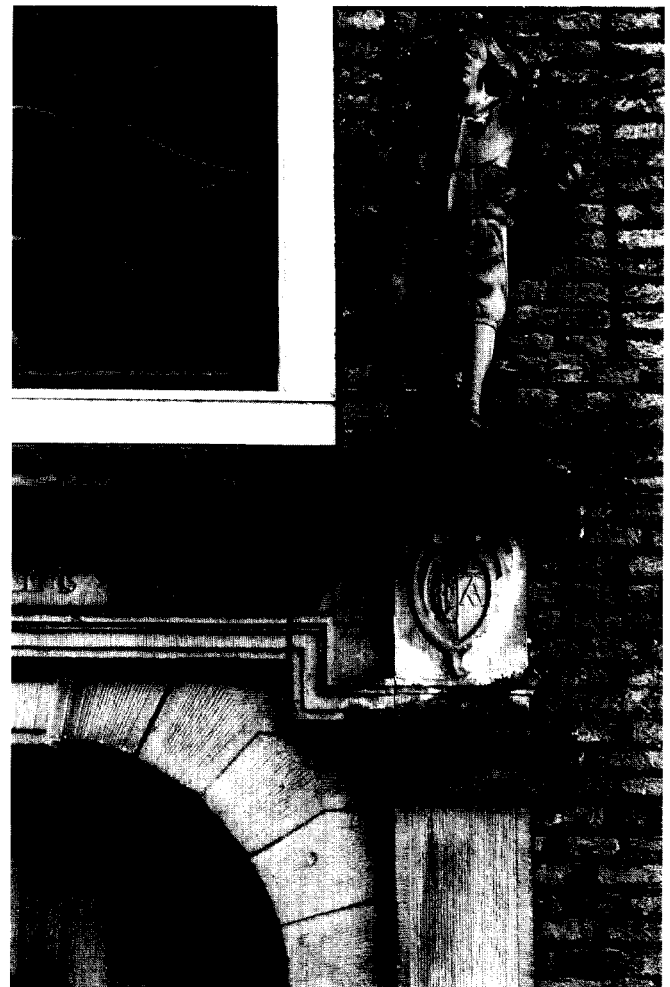
Nu het winnende plan, een futuristisch woningbouwproject dat luistert naar de flitsende naam "Flash Gordon", na talloze wijzigingen – waarbij echter voorbijgegaan is aan het dringende beroep van monumentenorganisaties om ook het behoud van het Weeshuis daarin mee te nemen – voor uitvoering geschikt is, wil de gemeente het monument daadwerkelijk afbreken. De belanghebbenden hebben hiertegen beroep ingesteld en weten zich gesterkt weten door een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek dat het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) uit 's-Hertogenbosch in opdracht van de gemeentelijke monumentencommissie heeft uitgevoerd.

Het rapport bevestigt wat de belangenorganisaties al jaren van de daken roepen, namelijk dat het hier gaat om belangrijke overblijfs-

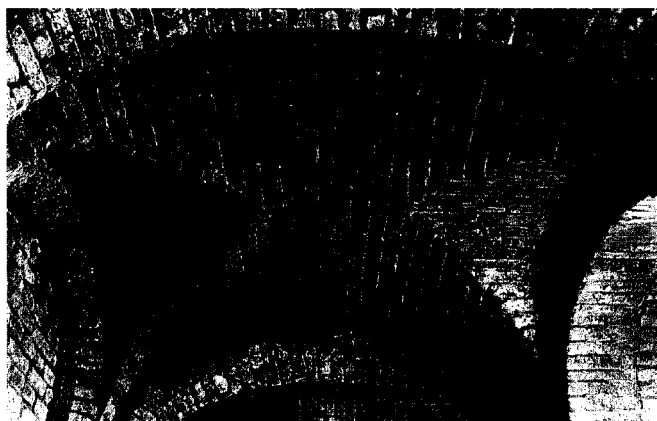
len van het middeleeuwse nonnenklooster Hessenberg dat rond 1640 is verbouwd en uitgebreid tot Arme Kinderen Weeshuis. Steeds weer hoort men de mening verkondigen dat het klooster en de zeventiende-eeuwse uitbreiding zouden zijn afgebroken en slechts het natuurstenen poortje opgenomen is in de negentiende-eeuwse nieuwbouw van stadsarchitect Pieter van der Kemp. Niets is echter minder waar.

In het bouwhistorisch onderzoek, dat de waarnemingen van stadsarcheoloog Jan Thijssen heeft 'meegenomen', wordt geconstateerd dat het huidige pand is samengesteld uit maar liefst zes verschillende bouwdelen. Het archeologisch onderzoek voegt daar de kloosterkerk uit 1420, sinds het einde van de vorige eeuw stiljetjes verdwenen, en de rest van de verbindende tussenvleugel nog aan toe.

Zoals uit het IBID-rapport blijkt, is het oudste bouwdeel de langgerekte, nu witgepleisterde vleugel aan de zijde van de Hessenberg die zich evenwijdig aan de Hezelstraat uitstrekt. De kelders onder dit oorspronkelijk vrijstaande bakstenen huis zijn gedeeltelijk ingegraven in het hellend terrein en overkluisd met twee tongewelven,

Afb. 4. Simon Bosboom, detail van de poort met fries en gecombineerd schild met de huismerken van Peter van den Hoevel en Crijn Derricx. Daarboven het beeld van een staande weesjongen, 1640. Foto: Anita Pantus, Nijmegen 1992.

Afb. 5. Gang met bakstenen kruisgraatgewelven op gordelbogen, ca. 1640. Foto: Anita Pantus 1992.

waartussen zich een vlakke zoldering bevindt. Dit gebouw, dat oorspronkelijk op de stad georiënteerd was en zijn voorgevel dus aan de zijde van de Hezelstraat had – het straatje de Hessenberg bestond toen waarschijnlijk nog niet –, kan met het oog op de steenformaten dateren uit het einde van de veertiende eeuw. Het moet door zijn verheven ligging, op een ruim, open erf, iets boven de Hezelstraat, een statige indruk gemaakt hebben. Misschien kan men er een particulier aanzienlijk huis in zien, dat vóór 1380 door Rudolf van Watselaar tot begijnenhuis bestemd werd.

Ten zuiden van deze oudste kern, dus aan de zijde van de huidige Doddendaal, werd in de tweede helft van de vijftiende of eerste helft van de zestiende eeuw een evenwijdige vleugel gebouwd. De zuidelijke buitenmuur van het bestaande pand werd daardoor tot binnenmuur. Nog tot de vernieuwing van de daken in 1936 hadden beide geledingen hun eigen kap, met daartussen een zakgoot. Het nieuwe bouwdeel werd onderkelderd met vijf zogenaamde troggewelven. De uitbreiding kan samenhangen met de omvorming van het begijnenhuis tot besloten klooster onder de regel van Franciscus, die vóór 1450 haar beslag gekregen heeft.

Enige tijd daarvoor, in 1420, had Coenraad van Herwen een kloosterkapel gesticht, waarvan de fundamenteën bij het archeologisch onderzoek goeddeels te voorschijn kwamen. Daaruit valt te concluderen dat het een gebouw betrof van zes traveeën met een driezijdige koorsluiting en een lengte van ca. 23,50 m bij een breedte van 9 m. Tevens waren bij de vier westelijke traveeën liseenachtige voorsprongen in de fundamenteën zichtbaar die wellicht een nonnenkoor hebben gedragen. Daarmee zou een situatie ontstaan zijn die vergelijkbaar is met die in de (grotere) kerk van het Nijmeegse nonnenklooster Mariënborg, zij het dat op de Hessenberg de kapel op twee traveeën na van een verdieping voorzien was.

De kloosterkapel gaf haar oriëntering (de absis lag in het oosten) richting aan het verloop van de (evenwijdige) Hessenberggas, die dus waarschijnlijk pas van na 1420 dateert. Bovendien hield men er kennelijk rekening mee dat de kapel niet in het zicht zou staan van de voorgevel van het klooster en dus enigszins terzijde werd gesitueerd.

Oorspronkelijk stond de kapel los van het klooster. Om nu een optimaal gebruik van de kapel te kunnen maken, werd er al in de vijftiende eeuw een poging ondernomen om een verbinding te maken tussen kapel en klooster. Er zijn tenminste fundamenteën van een klein rechthoekig gebouwtje uit deze tijd tussen de steunberen van de kapel, vlakbij de absis, gevonden. Misschien diende de aanbouw

als sacristie. Misschien ook fungeerde een verdieping erop als aanzet voor een verbinding met het klooster. Deze zou men zich kunnen voorstellen als een soort loopbrug, waarover de nonnen vanuit het klooster op de galerij van de kapel konden komen, ook al zijn daarvan geen bouwsporen gevonden.

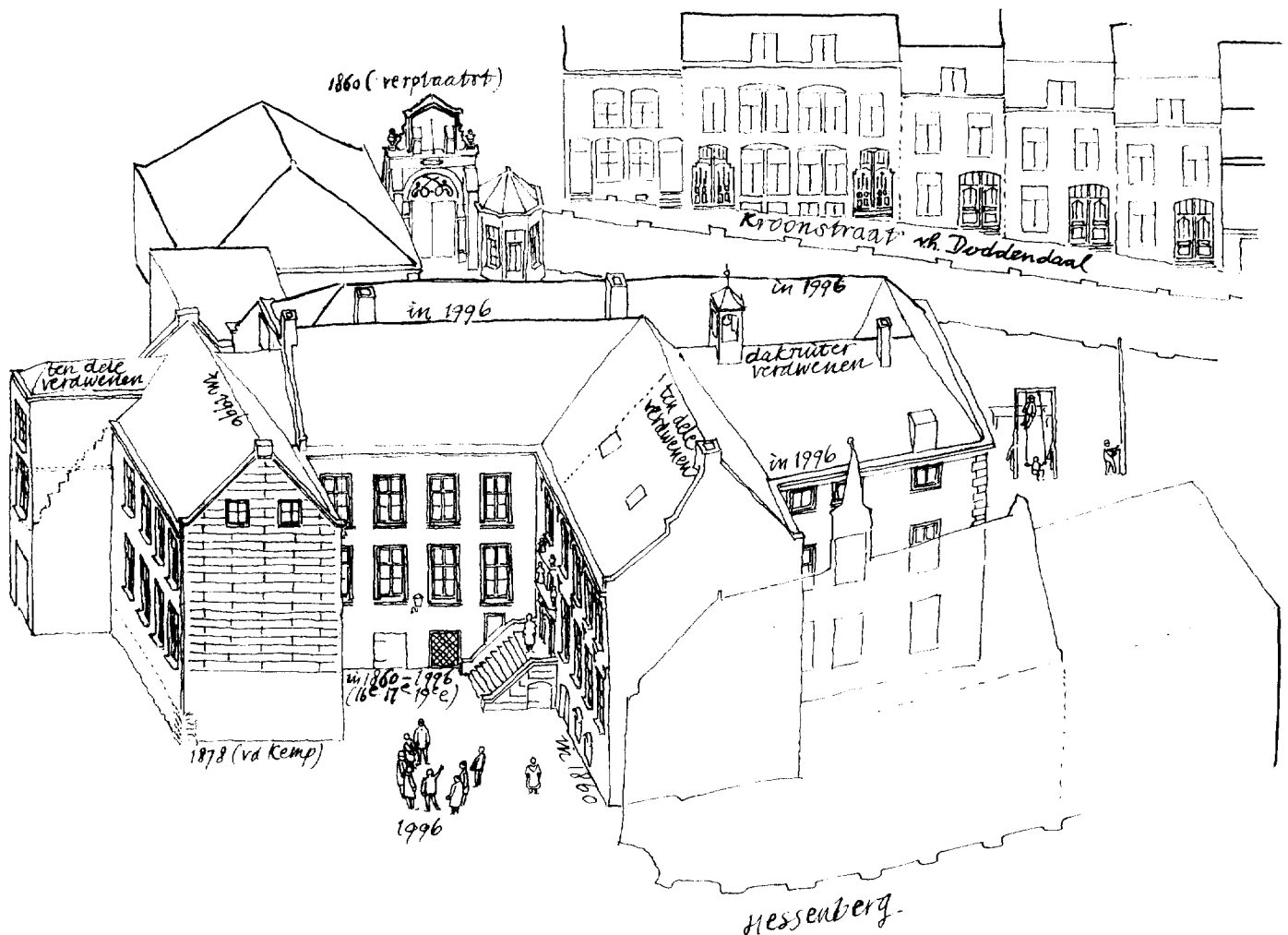
Zoals uit het IBID-rapport blijkt, dateert een deel van de schuine vleugel, die westwaarts aan het oorspronkelijke huis werd gebouwd, eveneens uit de tweede helft van de vijftiende of de eerste helft van de zestiende eeuw. De schuine richting werd duidelijk bepaald door het verloop van de kloosterkapel, wat dus betekent dat de schuine vleugel in ieder geval na 1420 tot stand gekomen moet zijn. De kelder van dit bouwdeel, die bestaat uit twee troggewelven op een gordelboog, is van dezelfde constructie als de kelder van de uitbreiding aan de Doddendaal.

In 1638 besloot de raad van de stad Nijmegen in het voormalig klooster Hessenberg, dat als gevolg van de invoering van de Reformatie geconfisqueerd was, een weeshuis onder te brengen voor kinderen van ouders die tijdens hun leven geen burgerrecht bezaten. Om het gebouw aan de nieuwe bestemming aan te passen, werden er grootscheepse bouwactiviteiten ontplooid. In het kader daarvan ontstond er in de jaren 1638-1640 een nieuwe vleugel haaks op het oude klooster, tussen het bestaande gebouw en de kapel. Daarvoor moest de ingang worden verlegd. De nieuwe ingang kreeg nu als bekroning van de verbouwing en als eerste manifestatie van het nieuwe regentencollege een representatief uiterlijk in de vorm van een beeldhouwde omlijsting met de figuren van weeskinderen, ontworpen door de in zijn tijd niet onbekende steenhouwer en bouwmeester Simon Bosboom. Deze vertoefde van 1636 tot 1650 in Nijmegen en leverde waarschijnlijk ook het plan voor de verbouwing.

Om de doorgang van het voorplein naar de tuinen aan de zijde van de Doddendaal niet te belemmeren, werd bovendien een gang met drie vlakke gemetselde kruisgraatgewelven op gordelbogen gebouwd, waarvan de getoogde ingang aan het voorplein een sluitsteen kreeg met een beeldhouwd leeuwenmasker. Het beste en meest gedetailleerde beeld van het aldus uitgebreide complex verschaft de

Afb. 6. Het complex vanaf de Hessenberg na de afbraak van de omliggende bebouwing. Van links naar rechts achtereenvolgens: de haakse vleugel van P. van der Kemp uit 1878, de in oorsprong nog middeleeuwse kern, het restant van de uitbreiding uit ca. 1639/1640 met de afsluitende gevel in schoon metselwerk van J.G. Deur uit 1936, en de uitbreidingen van 1790 en 1845 (Van der Kemp). Foto: Anita Pantus, Nijmegen 1996.

Afb. 7. Ben Luderer, detail uit een getekende stadsplattegrond in vogelvucht, met overzicht van het complex ten tijde van zijn grootste uitbreiding, 1996.

getekende versie van de stadsplattegrond vanuit het vogelperspectief, in 1669 geschilderd door Hendrik Feltman. De rond 1640 ontstane situatie heeft in grote lijnen bestaan tot ca. 1790 toen de daken vernieuwd werden, de leien vervangen werden door blauwe pannen en de trapgevels verdwenen. Ook werd het gebouw op weinig solide wijze westwaarts uitgebreid. Daarvan getuigt een hardstenen onderdorpel met het jaartal 1790.

De ommezwaai – letterlijk en figuurlijk – kwam echter omtrent het midden van de negentiende eeuw. Het Arme Kinderen Weeshuis had inmiddels plaats gemaakt voor het Rooms Katholiek Weeshuis, toen de regenten besloten tot een ingrijpende vernieuwing en uitbreiding van het huis. Het meest wezenlijk was wel dat stadsarchitect Pieter van der Kemp, toen reeds bekend van de Schouwburg aan de Burchtstraat en de Sociëteit Burgerlust aan het Valkhof, de richting van het bestaande gebouw veranderde. Daardoor werd de vroegere achtergevel aan de Doddendaal, geheel volgens de regels van het neoclassicisme, getransformeerd in een representatieve voorgevel met middenrisaliet en hoekblokken. Van der Kemp liet de toen nog middeleeuwse zuidmuur aan de Doddendaal met de bijbehorende kap en delen van de zijgevels alsmede de gehele “bouwvallige” aanbouw

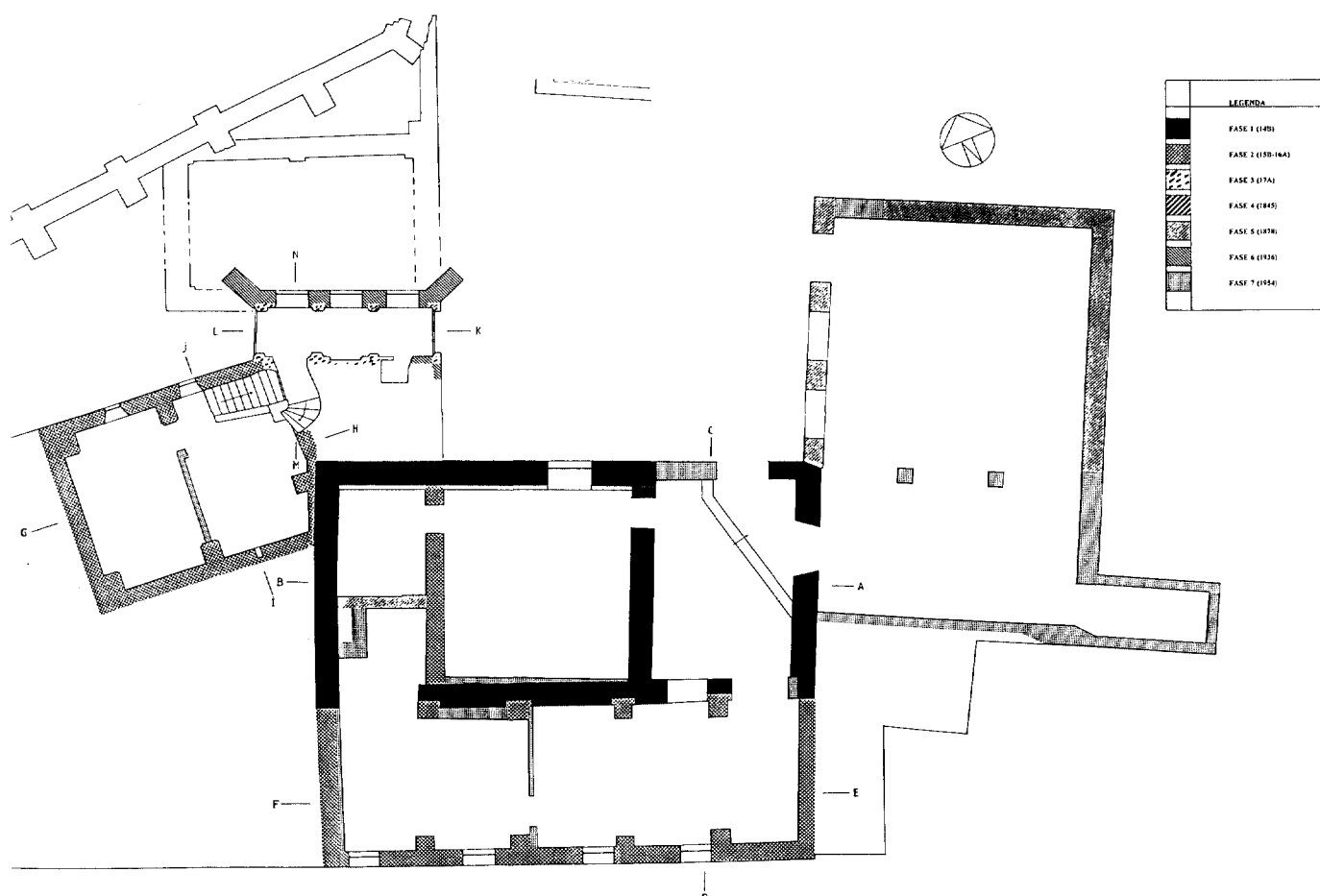
van 1790 slopen en volgens een ruimer plan opnieuw optrekken. Een gedenksteen in de westelijke zijmuur vermeldt nog steeds het jaartal van de bouw (1845) en de naam van J.C.H.P. baron Sweerts de Landas als toen vigerend voorzitter van het regentencollege.

Als plechtige bezegeling van de “omkering” van het weeshuis moet de opstelling van een nieuwe monumentale poort aan de Doddendaal, tijdens de viering van het derde eeuwfeest in 1860, beschouwd worden. Deze in 1882 uitgebreide en verfraaide poort leidt nu een verborgen bestaan in de tuin van het Protestants Weeshuis aan de Begijnenstraat.

Nog eenmaal zou er een grote uitbreiding komen. Van der Kemp ontwierp in 1878 een forse nieuwe vleugel deels op de plaats van het voormalige klooster Bethlehem en haaks op het oude hoofdgebouw aan de Hessenberg. Daardoor ontstond een U-vormige plattegrond. Om dit nieuwe geheel een uniform, neoclassicistisch uiterlijk te geven, werden alle gevels gepleisterd en van schijnvoegen voorzien. Ook nu plaatste men weer een gedenksteen, ditmaal met het jaartal 1878 en de naam van voorzitter P.H.J. Geerligts.

Het lijkt of de regenten de smaak van het bouwen te pakken gekregen hadden, want in de volgende decennia werd het weeshuis uit-

Afb. 8. Plattegrond van de kelderverdieping, behorend bij het bouwhistorisch onderzoek naar het voormalig R.K. Weeshuis. De historische ontwikkeling vanuit het middeleeuwse dubbelpand is goed afleesbaar. Linksboven zijn ook de resultaten van het archeologisch onderzoek ingetekend, de fundamenten van de kloosterkerk en een kleine rechthoekige aanbouw die later deel ging uitmaken van de verbindingsvleugel. Tekening: A. Reinstra, IBID 1995.

gebreed met compleet nieuwe gebouwen op eigen terrein. Deze zijn inmiddels allemaal verdwenen. De uiterlijke verschijningsvorm van het oude hoofdgebouw heeft echter de eeuwen getrotseerd, ondanks aantasting van de historische substantie, o.a. door ir. J.G. Deur, die in 1936 de verbindingsvleugel tussen de toen al verdwenen kapel danig inkortte, ontleisterde en inwendig verbouwde, en het pand van stalen kappen voorzag.

Het voortbestaan van het gebouw blijft van groot belang, omdat daarin het middeleeuwse nonnenklooster, het zeventiende-eeuwse weeshuis en vele latere fasen, getuige het bouwhistorisch onderzoek, fysiek nog steeds aanwezig zijn. Het pand is daarom ook terecht beschermd op grond van de Monumentenwet.

De onverkwikkelijkheden rond de Nijmeegse Hessenberg zijn het beste bewijs voor de dringende noodzaak om de Monumentenwet 1988 te evalueren en te herzien. De vergroting van de rol van de gemeenten heeft weliswaar als positief gevolg een grotere betrokkenheid gehad, maar ingeval van een kwaadwillende gemeente is het monument volledig overgeleverd aan de grillen van een veelal niet-deskundig plaatselijk bestuurscollege. Zo kan zich in Nijmegen de

paradox voordoen dat de gemeentelijke overheid enerzijds besluit tot de bouw van een middeleeuwse imitatie-burcht op het Valkhof en anderzijds opdracht geeft een werkelijk, nog deels middeleeuws, monument te slopen. En dat kan toch nooit de bedoeling van de Monumentenwet 1988 zijn geweest.

Willem-Jan Pantus

* Dit artikel is voornamelijk gebaseerd op: W.J. Pantus, "om daerinnē 't onderhouden en op te voeren de Arme Kinderen", 'De geschiedenis van de huisvesting van wezen in het Arme Kinderen Weeshuis (1638-1817) en het Rooms Katholiek Weeshuis (1817-1953)'. In: G.Th.M. Lemmens, '... Om dair in die kleinje arme verlaten weeskens in toe stellen ... Geschiedenis van de stedelijke weeshuizen in Nijmegen' (= Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, nr. 7), Nijmegen 1996, 50-74. Hierin is kritisch gebruik gemaakt van het IBID-rapport van A. Reinstra en F. van der Waard, *Voormalig Rooms-katholiek Weeshuis Kroonstraat 150 Nijmegen, Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling*, Groningen 1995.

KNOB

Bureau:

Mevr. J.A. van den Berg
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Dagelijks Bestuur:

Prof. dr. G.J. Borger, voorzitter
Ir. R. Apell, vice-voorzitter
Drs. C.W.M. Hendriks
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
A.Ph. de Rooder, penningmeester

Notulen ledenvergadering 26 april 1997

Gehouden in de Gekroonde Brandersketel te Schiedam

Namens het bestuur waren aanwezig: de heren Heuff, Borger, Polman, Van Zijl, Hendriks, Apell, Bouwstra, Van Regteren Altena, de dames Enderman, Smit, Willinge, Van den Berg (not.). Berichten van verhindering: de heren Mekking, Schelhaas. Afwezig zonder bericht: de heer Van Dun. De presentielijst is door 51 leden getekend; er waren 62 leden en introducés aanwezig.

1. Opening door de voorzitter

De heer Heuff opent de vergadering om 14.05 uur in de Gekroonde Brandersketel op zaterdag 26 april 1997. Een hartelijk welkom voor alle leden en introducés. In het bijzonder de oud-bestuursleden mevrouw Houtzager en de heer Temminck Groll; de voorzitter spreekt de hoop uit dat ook in de toekomst oud-bestuursleden zullen blijven komen. De nieuwe Chef de Bureau, Jacqueline van den Berg, wordt voorgesteld als het nieuwe aanspreekpunt van het kantoor. Zij is aanwezig van maandagmiddag t/m dondermiddag van 13.30 - 17.00 uur en vrijdagmorgen van 9.00 - 12.30 uur. De voorzitter vraagt hierna de aanwezigen in gedachten stil te staan bij de overleden leden in 1995: de leden mr. C.T. de Bijl Nachenius, R.H. Diederiks, J.L. van Leeuwen, L. Molhuijsen en in 1996: de heren mr. P.J. van de Mark (ere-lid), A.H. Holz, ir. J.R. Hubert van Blijenburg, A. van Keulen, mr. J. Swart en mevrouw M.E. v.d.Haagen-Kalf.

2. Notulen ledenvergadering Kasteel Daalenbroeck 22 november 1996

De notulen worden goedgekeurd met dank aan Marianne de Haas.

3. Financiën

De penningmeester, de heer Van Zijl is tevreden over het financiële resultaat. 1996 is een goed jaar geweest en er is een positief saldo van f. 6500,-. De goedkeuring van de externe accountant is afgegeven. Het subsidiegeld via de RDMZ is inmiddels ontvangen. Er is geen 5 jarig contract meer, maar er is een voorschot van f 52.000,- voor 1997 ontvangen. Vanaf 1997 vindt subsidiëring plaats op basis van projecten. Deze subsidie is bestemd voor de organisatie, symposia enz. Het kapitaal is f 105.000,- en voor het eeuwfeest is f 26.000,- gereserveerd.

Het contract met Mevrouw de Haas is in goede harmonie afgehandeld en er is nu een nieuwe chef de bureau. Het contract met Mevrouw T. Peters - Gest is per 18 mei afgelopen.

De heer Moelaert van de kascommissie heeft de financiële jaarstukken bestudeerd samen met de heer Bauer. De kascommissie vond de tekst te beknopt, dit bevordert de duidelijkheid niet. De kascommissie gaat voorts akkoord en stelt voor de penningmeester de dechargeren. De vergadering gaat met applaus akkoord. De penningmeester zal de aanbevelingen van de kascommissie doorgeven aan de nieuwe penningmeester.

Er hebben zich in 1996 34 nieuwe leden aangemeld en 73 leden hebben bedankt. Op dit moment zijn er 1020 leden; dit is een zorgelijke ontwikkeling.

De heren Moelaert en Bauer worden bedankt. De heer Valk wordt 2e lid kascommissie en Mevrouw Hubert van Blijenburg reservelid. De heer Bauer blijft nog 1 jaar in functie.

4. Jaarverslag 1996 van de secretaris

Het jaarverslag wordt door de secretaris, de heer Polman, toegelicht en vervolgens goedgekeurd.

5. Bulletin

De heer Ottenheim, hoofdredacteur van het Bulletin, deelt mee dat de heer Denslagen per 1 januari jl. is toetreden tot de redactie en dat de heer Temminck Groll is uitgetreden.

6. Activiteiten in de komende tijd

De heer Hendriks vertelt wat er de komende tijd aan activiteiten gepland is.

Studiedag Breda 27 juni in de Grote Kerk. Hij geeft een toelichting wat hij georganiseerd heeft.

Studiedag Nijmegen 12 september, in samenwerking met RDMZ toegespitst op ruïnes; er zal ingegaan worden op de plannen van het Valkhof.

November najaarsvergadering Universitaire collecties.

7. Lustrum 1999

In oktober 1998 hoopt men met een symposium te beginnen. 100 Jaar omgang cultureel historisch erfgoed. De oprichting was op 7 januari 1899; de KNOB zal later in de maand januari 1999 een feestelijke receptie houden.

Men heeft in overweging om in april 1999 een internationaal congres te organiseren. Twee andere projecten zijn:

- publicatie in het Bulletin over de rol die de KNOB heeft gespeeld in de afgelopen eeuw en over de geschiedenis van de bond;
- een bundel over één eeuw restaureren in het kader van het symposium.

8. Benoeming erelid en afscheid Marianne de Haas

De voorzitter deelt mede, dat het bestuur aan de ledenvergadering het voorstel doet om prof. dr ir C.L.Temminck Groll tot erelid van de KNOB te benoemen, zulks overeenkomstig het gestelde in de statuten. De leden gaan met applaus met deze benoeming akkoord. Uit handen van de voorzitter ontvangt de heer Temminck Groll een bij deze benoeming behorende oorkonde en wordt hij met deze benoeming van harte gelukgewenst.

Marianne de Haas is op 1 mei 1979 als Chef de Bureau bij de KNOB komen werken. In het begin is het voor haar pionieren geweest met anderhalve dag in de week. Vier voorzitters en evenzovele werkplekken heeft zij meegemaakt; vele excursies, studiedagen en symposia heeft zij voor de Bond georganiseerd. Zij was door haar studie van vele markten thuis en daar heeft de Bond goed van geprofiteerd. Zij heeft veel aan de P.R. gedaan op vakbeurzen, open monumentendagen en bijeenkomsten van het NCM. De voorzitter prijst de verdiensten van Marianne de Haas. Bedankt de secretaris voor de

aanreiking van gegevens. Hij benadrukt nogmaals dat zij geen gemakkelijke periode achter de rug heeft, vooral door het tobben met de gezondheid. Zij ontvangt een reischeque als afscheidscadeau.

9. Bestuursamenstelling

Bij acclamatie worden herbenoemd: de heren Mekking en Apell en mevrouw Enderman-Van Wijchgel.

Aftredend zijn: de heren Schelhaas en Hessing en Van Zijl. De voorzitter memoreert de verdiensten van de heer Schelhaas, die 9 jaren een trouw bestuurslid is geweest. Ook dankt hij de heer Van Regteren Altena, die het afgelopen jaar als adviseur voor de archeologie de bestuursvergaderingen heeft bijgewoond, daar de heer Hessing zich niet kon vrijmaken. Tenslotte bedankt de voorzitter de heer Van Zijl, die in de afgelopen 5 jaren als penningmeester grote verdiensten voor de KNOB heeft gehad. Binnen enkele jaren waren de financiën weer op orde gesteld. De heer Van Regteren Altena zal zitting blijven houden in de lustrumcommissie.

De heer Van Zijl, aftredend penningmeester, voert kort het woord en dankt de vergadering voor het in hem gestelde vertrouwen in de afgelopen jaren.

Op de aan de leden toegestuurde agenda voor de ledenvergadering kon nog niet de naam van de nieuwe penningmeester vermeld worden. De voorzitter vraagt de ledenvergadering om akkoord te gaan met de benoeming van de heer A. Ph. de Rooder, directeur van de ABN-AMRO Bank te Amsterdam, tot penningmeester. De leden gaan hiermede graag akkoord. Vervolgens worden de heren dr J.E.A. Boomgaard, archivaris van het ARA, in de vacature Schelhaas en drs D.P. Hallewas, archeoloog bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, in de vacature Hessing tot bestuurslid benoemd. Tot slot gaan de leden akkoord met de benoeming van prof. dr G.J. Borger tot voorzitter van de KNOB.

Prof. Temminck Groll bedankt de aanwezige leden voor de toestemming van het erelidmaatschap. De Bond is hem zeer dierbaar; hij is indertijd door de heer Van der Mark lid geworden. In 1956 is zijn eerste artikel in het Bulletin geplaatst. Hij is uitgetreden uit de redactie van het Bulletin omdat hij nog een boek aan het schrijven is en hoopt dat er een niet al te slechte recensie in het Bulletin zal verschijnen.

Marianne de Haas spreekt een dankwoord uit. Ze heeft met veel plezier bij de KNOB gewerkt. Het contact met de leden is een steun geweest en zij hoopte in haar functie het lustrum te halen, maar helaas door de ondergane operaties is dit niet gehaald. Zij wenst Jacqueline van den Berg veel succes in haar baan. Zij dankt het bestuur voor het vertrouwen en steun in de laatste jaren.

De scheidende voorzitter voert voor de laatste keer het woord. Hij heeft het zitting hebben in het DB en AB als zeer plezierig ervaren. Er is in goed vertrouwen, goed samengewerkt. Het vertrouwen van de leden is terug. Samenwerking is goed met Rijksoverheid, OCW en RDMZ en ROB. Eénmaal per jaar had het bestuur met de redactie een gezamenlijke vergadering. Spreker bedankt Tonny Peters-Gest voor de vervanging van Marianne de Haas in afgelopen jaren; ook het bestuurslid Bouwstra wordt bedankt voor de organisatie van deze dag met een speels en interessant programma. Hierna overhandigt de heer Heuff de voorzittershamer aan de nieuwe voorzitter, de heer Borger.

De nieuwe voorzitter meldt dat het mede aan de heer Heuff te danken is dat na een woelige periode de KNOB weer in rustig vaarwater terecht is gekomen. Het was een buitengewoon moeilijk begin met tekorten en problemen; de heer Heuff heeft het voorzitterschap opgenomen en ingevuld met beminlijkheid en op een bewonde-

renswaardige manier. De heer Heuff heeft de Bond de plaats teruggegeven die haar toekomst en de Bond kan met vertrouwen de toekomst tegemoet zien. Er is rust in het bestuur gekomen. De heer Van Zijl heeft alles ten goede gekeerd en de financiën zijn weer gezond geworden. Ook Marianne de Haas heeft het bedrijf weer gaande gekregen en loyaal meegewerkt en het is des te spijtiger dat de fysieke klachten haar uitschakelen bij de nieuwe periode. Het bestuur hoopt nog gebruik te maken van haar expertise bij de lustrumcommissie.

10. Rondvraag en sluiting

Hiervan wordt door de leden geen gebruik gemaakt. De voorzitter sluit deze ledenvergadering.

SUMMARIES

Throne-apse and 'Camara Santa'. The so-called Saint-Martin's Chapel in the Imperial Palace of Nijmegen

Aart J.J. Mekking

As is shown by the names that are used for the ruined apse at the 'Valkhof' in Nijmegen, it is commonly believed that it belonged to the choir of the Palace-chapel and that it was built by the Emperor Frederick I Barbarossa. Until now no scholar has ever expressed any doubts about the function of the 'Barbarossa ruins' and in which period and by which of the rulers of the Holy Roman Empire it was erected. Nevertheless no thoroughly architectural research has been done that can be used as a solid basis for a reliable interpretation of the material, formal and functional aspects of the ruin.

In this article, which is based on a more profound analysis of the material substance and the history of the architectural and sculptural forms that were applied by the masons, some very new conclusions are presented. The most important among them are undoubtedly that part of the building must be dated about 1045 and that it was never meant to be a Palatine double-chapel but, as far as the spaces are concerned on the first floor level, was built as the throne-apse of the Aula Regalis or royal assembly-hall. On the ground floor the holy relics of the saints and other precious liturgical objects, essential to the rituals that had to be observed during the royal visits to the palace, were kept and venerated in a sort of 'Camara Santa'. So it is supposed that in the apsidal room on the ground floor there was an altar that was dedicated to Saint-Martin, the original patron of the royal treasure of the Franks and consequently of every chapel in which it was temporarily deposited.

The Valkhof in Nijmegen, a monument balancing between change and conservation

Wies van Leeuwen and Willem-Jan Pantus

Since 1936 people have been pleading for reconstruction of Valkhof castle in Nijmegen, which was demolished in 1796. On Valkhof hill extensive subterranean remnants, two chapels and the oldest public town park in landscape style of the Netherlands are reminiscent of this complex. As a whole it is protected under the Historic Buildings and Ancient Monuments Act, which did not prevent the Valkhof association and a property developer from drawing up a plan aimed at converting the 'historical scenery of Valkhof' into a 'contemporary

top location of international pretensions, suitable for market-oriented and public-oriented activities'. A subterranean complex measuring approximately 3000 m² is to be crowned with a building following the forms and contours of the old castle, so as to reinforce the identity of the town as a European trade centre. With a bare majority the town council of Nijmegen decided to cooperate with the plans, although little is known about the design and details of the castle.

Among conservation experts reconstruction of lost monuments is a topical issue, connected with our views on the value of ancient monuments. Starting from the idea that history can be made, in accordance with architects such as Viollet-le-Duc, Cuypers and Rose, reconstruction as in the cases of castles De Haar and Sypestein, may well be possible. On the other hand, thinkers such as Ruskin and Weissman emphasize the unique meaning of the monument as a historical document. According to them history cannot be repeated and the demolition of the castle in 1796 is a historical act as well. When one stresses the visual value of a building, as an architectural design recorded in a series of drawings, reconstruction is possible, just as a piece of music can be performed more than once. In such a manner the lost works of J.J.P. Oud were reconstructed on the basis of drawings. However, this vision denies the passage of the monument through time, resulting in numerous building marks that can no longer be imitated. After all, the emotion evoked by the authentic historical experience is also important. One should ask oneself whether a rebuilt castle can be anything else than a historicizing stage setting, bound to lead to disappointment among its visitors. Reconstruction of lost monuments appears to be possible only if it concerns unique buildings with symbolic value, lost because of a calamity and still taking up a place in the memories of the generations living now.

When a large building is constructed in Valkhof park this will entail the permanent destruction of a unique archaeological site. The existing monumental foundations will be irrevocably affected when they are fitted into the new building. Likewise, the essence of the park laid out by J.D. Zocher sr. in 1799 and greatly altered by H. van Lunteren in 1832 will also be lost. This park was deliberately conceived around the ruins, in the spirit of Romanticism, in remembrance of the historical meaning of the castle hill. In the meantime the State Secretary for Education, Culture and Science has resolved against the new construction, for reasons of conservation and archaeology. However, for the time being the initiators are pursuing their plans.

AUTEURS

Prof. dr. Wim Denslagen is werkzaam bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg en bijzonder hoogleraar geschiedenis en beleid van de monumentenzorg. Hij is de auteur van onder meer *Architectural restoration in Western Europe. Controversy and continuity* (1994).

Drs. Olga Faber studeerde van 1979 tot 1987 kunstgeschiedenis en archeologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam met als specialisatie 19de-eeuwse bouwkunst. Sinds 1987 is zij – met enige onderbrekingen – werkzaam bij de RDMZ; sinds 1992 in de functie van beleidsmedewerker educatie. Daarnaast was zij ondermeer werkzaam bij uitgeverij Art Unlimited, bij de Rijks Archiefdienst als medewerker aan het PIVOT-project en bij de Rijksuniversiteit Leiden als studie- en stagecoördinator voor museologie.

Dr. A.J.C. (Wies) van Leeuwen studeerde kunstgeschiedenis aan de KU Nijmegen, publiceert regelmatig over negentiende- en twintigste-eeuwse kunst en architectuur, en promoveerde in 1995 op P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect. Hij is werkzaam als projectleider voor het MS/MRP bij de provincie Noord-Brabant en voorzitter van het Cuypersgenootschap.

Prof. dr. Aart J.J. Mekking is hoofd van de leerstoel-taakgroep 'Geschiedenis van de Bouwkunst' van de opleiding Kunstgeschiedenis en leider van het onderzoekcluster 'Kunst en Materiële Cultuur van het (niet-)Westen' aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Zijn persoonlijk specialisme is de betekenisanalyse van architectuurconcepten en -vormen. Op het ogenblik werkt hij met een aantal onderzoekers uit verschillende, ook niet-westerse studierichtingen, aan de ontwikkeling van een (nieuwe) methodische grondslag voor vergelijkende kunst- en architectuurgeschiedenis.

Dr. W.-J. Pantus is kunsthistoricus en germanist, werkt momenteel bij de KU Nijmegen, is zelfstandig onderzoeker op het gebied van de kunst- en architectuurhistorie en is tevens bestuurslid van het Cuypersgenootschap.

De geheimen van het Domplein

Op 18 oktober verschijnen bij Clavis twee uitgaven over recent onderzoek naar de verdwenen kerken van het Domplein in Utrecht, eeuwenlang het kerkelijk centrum van de Noordelijke Nederlanden. Beide boeken leveren een waardevolle bijdrage aan de monumentale geschiedenis van Nederlands voornaamste middeleeuwse stad.

De Salvator of Oudmunsterkerk te Utrecht. Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht

door R.J. Stöver

*ca. 200 pagina's; 72 illustraties; 20 x 29 cm;
genaaid gebrocheerd; prijs: f 69,50
Clavis Kunsthistorische Monografieën deel 16*

Zo'n 1300 jaar geleden stichtte Willibrord op het huidige Domplein de Salvatorkerk. Jos Stöver schreef een intrigerend boek over deze belangwekkende kerk, die in 1587 jammerlijk verdween. Op basis van de meest uiteenlopende bronnen is de auteur erin geslaagd te komen tot een overtuigende reconstructie van de bijna duizend jaar lange geschiedenis van dit voornamelijk kerkgebouw en zijn opdrachtgevers.

De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht. De architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer

door Aart J.J. Mekking

*64 pagina's; 15 illustraties; 22 x 15 cm; genaaid gebrocheerd; prijs: f 19,50
Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën deel 15*

In de vroege elfde eeuw ondernam de Utrechtse bisschop Adalbold II de herbouw van zijn kathedraal. In dit boek over de voorganger van de huidige Dom laat Aart J.J. Mekking, hoogleraar Bouwkunst aan de Rijksuniversiteit Leiden, zien hoe Adalbolds relatie met het keizerlijk hof en zijn kennis van de toenmalige wiskunde een belangrijke rol speelden bij de prestigieuze nieuwbouw van de Utrechtse kathedraal.

Deze boeken zijn rechtstreeks te bestellen bij:

Clavis Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst
Postbus 1521
3500 BM Utrecht
Fax 030-2545706

Op dit adres is ook een overzicht van Clavis uitgaven verkrijgbaar. Over het Domplein zijn bij Clavis nog twee titels in voorbereiding. Clavis-titels zijn ook leverbaar via de erkende boekhandel.

